

II. Mahmut Döneminde İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri ve Öğrenci Sayıları

Mustafa Mesut Özekmekçi*

Primary (sıbyan) Schools and Student Numbers in Istanbul during the Era of Mahmut II

Abstract ■ Primary (*Sıbyan*) schools were institutions established by sultans, statesmen and wealthy people to provide basic religious education to Muslim children in the Ottoman Empire. These schools, which were an important element of Ottoman social life, were not subjected to supervision or controlled by a central unit/organization, especially since the state did not have an agenda or a policy in the field of education until the second half of the 19th century.

In this context, although there are some assumptions in the literature about the number of sıbyan schools in the capital in various centuries, the exact number of sıbyan schools in Istanbul is unknown, especially in the first half of the 18th and 19th century.

Despite these explanations, it is understood based particularly on the archival materials of Topkapı Palace that different sultans gave their blessing to the sıbyan schools in Istanbul for various reasons in almost every period. Based on these data, the study tries to establish the number of students in Muslim schools in the capital from the end of the 18th century to the end of the Mahmud II period. In addition, issues regarding the change of the state's view of its subjects over time are briefly mentioned through the schools.

Keywords: Primary (*sıbyan*) School, II. Mahmut, Elementary Education, İstanbul.

1. Giriş

XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki medreseler, bunların şehirdeki mahallere dağılımları ve talebe sayılarına dair verilerden

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

hareketle yapılmış yayınlar mevcuttur.¹ Başkentteki medrese ve talebe sayıları üzerine tatmin edici çalışmalar olmakla birlikte sözü edilen zaman diliminde medreseden önceki eğitim kurumları olarak varsayılan sıbyan mektepleri, hoca ve öğrenci sayıları, okulların kurucuları ve şehirdeki mevkilerine göre dağılımları ile alakalı nicel verilerin yeterli olduğunu söylemek ise pek mümkün değildir.² Bu çerçevede çalışmamın temel amacı XVIII. yüzyılın sonundan Tanzimat döneminin (1839) başlangıcına kadar İstanbul'daki sıbyan mektepleri ve öğrencilerinin sayısını ortaya koymaktır. Bu hedefe dönük olarak özellikle Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivindeki Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları (TS.MA.e) fonunda bulunan vesikalar merkeze alınmış, çalışmam bu belgeler üzerinden şekillendirilmiştir.

Abbasilerin “küttab” olarak isimlendirdiği ve çocuklara dini eğitim vermeyi amaçlayan mektepler Karahanlı ve Selçuklu devletlerinde de mevcuttur. Ancak, Abbasilerden farklı olarak sözü edilen devletler bu okulları “sıbyan mektebi” olarak adlandırmıştır. Karahanlı ve Selçukluların kullandığı “sıbyan mektebi” ismi Osmanlılar tarafından da benimsenerek çocuklara Kuran, namaz vb. bilgilerin verildiği bu okullar sıbyan mektebi olarak tabir edilmiştir.³

Klasik dönem olarak adlandırılan zaman diliminde Osmanlı Devleti'nin eğitim sahasına dönük bir tasarrufu olmadığı herkesin malumudur. Ancak, XVI-II. yüzyılın sonundan itibaren önce III. Selim (1789-1807) ve sonrasında II. Mahmut'la (1808-1839) birlikte taşraya bilhassa dini hususların çocuklara öğretilmesi adına sıbyan mekteplerinin açılması (*ehl-i İslam sıbyanına mahsus olan mektepler açılarak talim ve teaallüm eylemeleri*) yollu emirler gönderilmiştir.⁴ Söz

1 1792'de İstanbul'daki 179 medresede toplam 2797 öğrenci bulunmaktadır. Bkz; Seyfi Kenan, İshak Güven, “III. Selim Döneminde Medreselere Çekidüzen Verme: 1792'de İstanbul Medreselerinin Denetimi”, *Deutsch-türkische Begegnungen (Alman Türk Tesadüfleri) Kemal Beydilli'ye Armağan*, ed. Hedda Reindl-Kiel ve Seyfi Kenan (Berlin: EB Verlag, 2013), s. 443-444. Mehmet İpşirli, “Osmanlı İstanbulu'nda Geleneksel Eğitim ve Ulema”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 9, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM, 2015), s. 37-38.

2 Bu çalışmaların pek çoğunda başkentteki sıbyan mektepleri ile öğrenci sayılarının tam olarak bilinmediği belirtilir. Bir örnek olarak bkz. İsmail Kara, “Sunuş”, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar-Yorumlar-Tetikler*, haz. İsmail Kara ve Ali Birinci (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), s. 16-17. Ayrıca bkz. Ruht M. Roded, “Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması”, *Osmanlı*, c. 5, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 423.

3 Cahit Baltacı, “Mektep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2004, XXIX, s. 6-7.

4 Bu emirlerde üzerinde durulan bir diğer husus vakit namazlarının düzgün kılınmasıdır.

konusu edilen sultanların bu girişimlerinin devlet politikası olarak kurumsal ve sistematik bir boyut alması ise ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonradır.⁵

Sıbyan mekteplerinin giderleri vakıflardan ya da velilerin hocalara verdikleri paralardan karşılanmaktadır.⁶ Okullarda vazifeli hocaların maaşları için standart bir ücret olmayıp, muallimlere verilen yevmiyeler okulları finanse eden vakıfların gücüne göre değişmektedir.⁷ Bu çerçevede Osmanlı kültür ve toplumsal hayatının önemli bir ögesi olarak kabul edilen sıbyan mektepleri üzerine olan literatürde okulların merkezi idareden bağımsız olduğuna dair ortak bir kanaat mevcuttur.⁸ Okulların merkezi bir denetimden yoksun olması noktasındaki fikir birliğine karşın mekteplerin niteliği ile okullardaki eğitimin karma olup olmadığı üzerine farklı görüşler vardır. Örneğin Mefail Hızlı'ya göre bu mekteplerde, çocuklara Kur'an, dilbilgisi, yazı, fıkıh, ilmihal, edep, ahlak, dinler tarihi, aritmetik gibi dersler verilmektedir.⁹ İsmail Erünsal tarafından yapılmış yakın zamanlı bir değerlendirmede ise sıbyan mekteplerinin fakir ailelerin çocuklarına temelde dini bilgiler verilmesi adına kurulduğu ve istisnalar haricinde buralarda başka bir eğitim-öğretim yapılmadığı belirtilmektedir.¹⁰ Çalışmanın temel amacı her ne kadar İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin niceliğine dair olsa da başkentteki bazı okullarda dini bilgilere

III. Selim dönemi emri için bkz. Yahya Akyüz, "III. Selim'in İlimiye, Din ve İlköğretim Alanındaki Fermanına İlişkin Bir Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16/1 (1983), s. 143-149. Konuyla alakalı başka emirler için bkz. BOA, Cevdet Maarif (C.MF), 85/4225, BOA, C.MF, 9/448, BOA, C.MF, 67/3319, BOA, Cevdet Evkaf (C.EV) 457/23103.

- 5 Seyfi Kenan, "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme", *Osmanlı Araştırmaları*, XLI (2013), s. 13-15.
- 6 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 39.
- 7 Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), s. 110. Ayrıca bazı örnekler için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maarif (C.MF), 123/6135, C.MF, 104/5198.
- 8 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: TTK, 1999), s. 57; İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*, haz. Halil Solak (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), s. 261; Kara, "Sunuş", s. 11, 12, 13.
- 9 Mefail Hızlı, "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/12 (2008), s. 87.
- 10 Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, s. 259-279. 1831'de Kasımpaşa'da el-Hac Ferhat Mahallesi'nde Şuayibzade Fazlı İbrahim Efendi'nin yaptırmış olduğu mektepteki çocukların Kuran tilavetiyle meşgul oldukları belirtilmiştir. BOA, TS.MA.e, 160/20, s. 32.

ek olarak bilhassa maddi olanakları elveren mekteplerde çocuklara yazı yazmanın da öğretildiğini düşünmekteyim.¹¹ Bununla beraber sıbyan mekteplerinde -dini bilgiler dışında- ne öğretilip/öğretilmediği noktasında kesin yargılara varılmaması ve bu konuda daha fazla çalışma yapılması kanaatinde olduğumu da söylemeliyim.

Talebelerin sıbyan mekteplerine 4 yaşından itibaren gönderildiği ancak bunun kesin bir yaş olmadığı ve beş, altı, yedi, sekiz gibi çeşitli yaşlarda da çocukların okula başlatıldığı herkesin malumudur.¹² Ayrıca bu mekteplerde 1846 yılına kadar standart bir eğitim süresi yoktur.¹³ Mektep hocalarının dayak vb. haşin tavırlarından dolayı talebelerin okullarını pek sevmedikleri ve çocukların mekteplerin tatili anlamına gelen Ramazan ayını sabırsızlıkla beklediği çeşitli kaynaklarda geçmektedir.¹⁴ Karma eğitim hususunda ise bu durumun okulların bulunduğu coğrafyaya göre şekillendiği ancak kız ve erkek çocuklarının yüksek ihtimalle -özellikle Balkanlarda- 1858 yılına kadar beraber eğitim görebildiği düşünülmektedir.¹⁵ Bu çıkarımın doğruluğu çalışmada da görülecektir. Zira başta İstanbul'da olmak üzere muhtemelen büyük şehirlerde sadece kızlara has okullar mevcuttur ve bunların büyük çoğunluğunun eğitimcileri kadınlardır.¹⁶

11 I. Mahmut'un (1730-1754) annesinin Galata'da yaptırdığı ve I. Abdülhamit'in (1774-1789) inşa ettirdiği mekteplerin vakfiyesinde çocuklara yazı meşki için hoca tayin edilmesinin önemli olduğu ifade edilir. Bkz. Muhittin Serin, "Meşk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2004, XXIX, s. 372-374. Haftada iki gün *talim-i hüsnü hat* öğretilen Ragıp Paşa sıbyan mektebine atanan *meşk hâcesi* için bkz. BOA, C.MF. 77/3825. Ayrıca II. Mahmut döneminde Beylerbeyi ve İstavroz'da bulunan iki okula ahalinin isteği üzerine hattat Ömer Efendi'nin *meşk hâcesi* olarak tayin edildiğini gösteren bir belge için bkz. BOA, HAT, 548/27031.

12 *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, s. 25.

13 Baltacı, "Mektep", s. 7.

14 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, haz. Niyazi Ahmet Banoğlu (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eserler Dizisi, 1978), s. 13; Ahmet Rasim, "Mektep ve Falaka", *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, s. 84-85.

15 Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, s. 269-270.

16 Koca Mustafa Paşa yakınlarındaki *Hafize Hâce Mektebi'ndeki* öğrencilerin tamamı kız çocuğudur. Buradaki 76 öğrencinin "*Nisvân*" olduğu belirtilmiştir. Okulun *Hâcesi* ise Hafize Hatun'dur. Bkz. BOA, Topkapı Sarayı Müze Evrakı (TS.MA.e), 106/20, s. 9. Benzer bir örnek için bkz; BOA, TS.MA.e, 106/19, s. 44. 1851'de Sultan Abdülmecid'in İzmir gezisinde *inas mekteplerine* yaptığı bağışlar için bkz. BOA, TS.MA.e, 351/34, s. 1. Ayrıca bkz. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, s. 270. Tanzimat öncesi İstanbul'unda mevcut kız mekteplerine değinen detaylı bir çalışma için bkz. Jun Akiba, "Girls Are Also People of the Holy Qur'an": Girls Schools and Female Teachers in Pre-Tanzimat Istanbul", *Hawwa: Journal of Women of the Middle East and the Islamic World*, 17/1 (2019), s.

2. Sıbyan Mekteplerinin Hocaları

Sıbyan mektebinde eğitim veren erkekler genellikle medrese tahsili görmüş, büyük oranda bir caminin imamı ya da müezzindir.¹⁷ Mesleğin babadan oğula aktarılan bir miras olduğu ifade edilebilir.¹⁸ Özellikle babalarından tevarüs yoluyla muallimlik yapmaya başlayan bu erkeklerin *hâfız*, *hâce*, *el-Hac*, *es-Seyyid* gibi unvanları haiz oldukları görülmektedir. Ayrıca muallimler, Osmanlı toplumunda saygın ve itibar sahibi kişiler için zikir edilen *Efendi* lakabına da sahiptirler. Ek olarak incelediğim evraklardan hareketle 1824’de -sadece- Galata’daki okullarda görevli olanların *muallim* şeklinde tabir edildiklerini söyleyebilirim.¹⁹ Bu çerçevede mekteplerin *erkek* hocalarının büyük çoğunluğunun Kuran-ı Kerim-i ezbere bilen, hac görevini yerine getirmiş ve bazılarının da peygamber soyundan olduğu iddiasını taşıyan kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı toplumunda muallimlik her ne kadar bir erkek mesleği olarak algılsa da kadınlar da pekâlâ bu işi yapabilmektedirler.²⁰ Nitekim eldeki veriler de bu durumu doğrular. Kadın hocaların tanımlamalarında ise erkeklere göre bazı değişkenlikler görülmektedir. Şöyle ki 1824’teki kadın mektep hocaları *kadın*, *hâce kadın*, *hâce hatun* olarak belirtilmiş²¹ ayrıca yine Galata’dakiler için de *muallime* unvanı kullanılmıştır.²² 1831’de ise bazı muallimeler için misalen *Hâce Ümmügülsüm Hanımefendi*,²³ *Hâce Hanife Hatun Efendi*,²⁴ *Fatma Molla*²⁵ gibi 1824’e göre farklılıklar mevcuttur. Buradan hareketle muallimeler içerisinde

21-54. Bu çalışmaya dikkatimi çeken Doç. Dr. Yahya Araz’a teşekkür ederim. Akiba’ya göre İstanbul’da 1789’da 39, 1811’de ise sadece kızların devam ettiği 40 mektep mevcuttur. Bkz. Akiba, “Girls Are Also People of the Holy Qur’an”, s. 34. 1845’de kızlara mahsus olarak Kasımpaşa’da Seyyid Ali Mahallesinde inşa edilmiş bir sıbyan mektebi için bkz. İrade Dâhiliye (İ.DH), 97/4870.

17 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, c. 3 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 202. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, s. 262.

18 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 121.

19 BOA, TS.MA.e, 465/37. s.1-6,

20 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 121, Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, s. 271.

21 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 1-5.

22 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 6.

23 BOA, TS.MA.e, 106/19, s. 26.

24 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 37.

25 BOA, TS.MA.e, 106/20, s. 25.

de -erkeklerle benzer olarak- hac farizasını yerine getirmiş, Kuran ve mevlit okumayı bilenler dışında, ayrıca, tarikat ehli ya da ulema ailelerine mensup kadınlar olduğu iddia edilebilir.²⁶ Ek olarak muallimelerin kiminin genç, kimisinin yaşını başını almış oldukları, medeni hallerine bağlı olarak kocaları yahut babalarından dolayı *efendi*, *hatun*, *kadın*, *hanımefendi* gibi farklı unvanları olduğu düşünülebilir. Söz konusu çeşitli sıfat ve lakapların muallimelerin toplumsal hayattaki ayrıcalıklı konumunu gösterme ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Zira Osmanlı toplumunda *hatun* sözcüğünün karmaşık çağrışımları olduğu ve daha üst sınıflardaki kadınları temsil ettiği de bilinmektedir.²⁷ Muallimelerle alakalı değinilmesi gereken son husus ise -istisnaları da olabileceği göz ardı edilmeden- devletin bunların taleplerini daha bir dikkate alması, hatta belki de -günümüzün moda tabiriyle- kız mekteplerinin hocalarına pozitif ayrımcılık yapmasıdır.²⁸ Mesela kendi evinin bir odasında kız çocuklarına Kur'an eğitimi veren Sade Hanım, müstakil bir okul inşası için evinin karşısında satılacak olan boş arazinin bir kısmına mektep inşası için bir arzuhal sunmuş ve muallimenin bu isteği II. Mahmut tarafından da kabul görmüştür.²⁹

3. 1831'e Kadar Dağıtılan İhsanlar/Atiyeler

Merkezi idarenin okullarla alakalı her ne kadar bir kontrol sistemi olmasa da XVIII ve XIX. yüzyıllarda devlet ricalinin özellikle İstanbul'un çeşitli mahallerinde bulunan sıbyan mekteplerinin sayısına dair bilgileri olduğu anlaşılmaktadır. Bunun temel sebebi türlü vesilelerle (sünnet, nikâh, bayram vb.) İstanbul'un çeşitli mahallerinde bulunan okullardaki hocalar ile çocuklara padişahlar tarafından ihsanlar verilmesidir.³⁰ Para dağıtılan mekteplerin hocaları ile talebeleri *mali*

26 Konuyla alakalı olarak beni aydınlatan Prof. Dr. Akşin Somel'e teşekkür ederim.

27 Leslie P. Pierce, "Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni: Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 165-187; Abdurrahman Kurt, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Durumu", *Osmanlı*, c. 5, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999), s. 440-442, Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, s. 256-258.

28 Yahya Akyüz, "Osmanlı'da Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri (Amerikan ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 15 (2004), s. 1-12.

29 BOA, HAT, 1302/50718.

30 Kara, "Sunuş", 11.

gerekleşmelerle zaman zaman kısaca zaman zamansa detaylı şekilde kayıt altına alınmıştır.³¹ Örneğin III. Ahmet'in (1703-1730) bir biniş esnasında *mekteb etfallerine* 3 kuruş ihsan bağışladığı görülmektedir.³² Bu bağlamda zikredilebilecek bir başka örnek Haziran 1711 tarihli olandır. Bilad-ı Selase (Üç Belde) olarak adlandırılan Üsküdar, Galata ve Eyüp'te bulunan okullar bu tarihte merkezi idare tarafından kaydedilmiştir.³³ I. Abdülhamit (1774-1789) döneminde 1788 yılında, İstanbul ve Boğaziçi ile Galata, Üsküdar, Eyüp ve Söğütözü'de bulunan sıbyan mekteplerinin hocalarına 3, halifelerine 2, öğrencilerine ise paylaşılacak üzere 10'ar kuruş tahsis edilmiştir. Dağıtılmış olan meblağın toplamı 5.985 kuruştur.³⁴ Ayrıca yine I. Abdülhamit devrinde Asitane'de bulunan mekteplere 1788'deki miktarların aynısı verilmiştir. Ek olarak aynı evrakta deftere dâhil edilmeyen (*ez hariç defter mekteb*) bazı mekteplerle Söğütözü'de bulunanlara (*ez hariç defter Südlücede mekteb*) 5 kuruş dağıtılmıştır.³⁵ Benzer olarak III. Selim'in (1789-1807) de şehir içindeki gezintileri esnasında sıbyan mekteplerine ya da bu okulların talebelerine paralar dağıttığı söylenebilir.³⁶

Verilen örneklerden hareketle başkentteki sıbyan mekteplerine çeşitli ihsanlar verilmesinin Osmanlı sultanları için bir adet hükmünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelenek Sultan II. Mahmut zamanında da sürdürülmüş ve sultan halefleri benzeri farklı zamanlarda sıbyan mekteplerine çeşitli bağışlarda bulunmuştur. Bu bağlamda çeşitli arşiv vesikaları ve ikincil kaynaklardan yaptığım tespitle II. Mahmut'un İstanbul'daki sıbyan mekteplerine 1809, 1811, 1818, 1824, 1828-1829, 1831, 1835 ve 1836 yıllarında toplam 8 kere ihsan dağıttığını söyleyebilirim. Bununla beraber sultanın özellikle 1818'den itibaren sıbyan mekteplerine verilen paralar ve okulların talebeleri konusunda daha hassas davrandığı, 1831'den sonra ise padişahın ilgi ve alakasının sadece Müslüman çocuklarla sınırlı

31 Muhtemelen hemen hemen her dönem başkentteki okullara bu tarz yardımların yapıldığı ve bu vesileyle okullar hakkında Osmanlı merkez idaresinin daimi olarak bir fikri olduğunu düşünmekteyim.

32 BOA, TS.MA.d, 2352, s. 2

33 H. Hüsnü Koyunoğlu, "The Sibyan Mekteps (Primary Schools) and Population in Bilâd-ı Selâse (Three Towns: Üsküdar, Galata and Eyüp) in the Early Part of the 18th Century", *Tarih Dergisi*, 60/2 (2014), s. 17-41. Koyunoğlu okullarda toplam 4.627 öğrenci olduğunu tahmin etmektedir.

34 BOA, TS.MA.d, 2433/29.

35 BOA, TS.MA.d, 3366.

36 "Mah-ı mezkurun yigirmi yedinci günü Saray-ı atike biniş ile teşriflerinde ihsan; mekteb-i sibyanaya virilen; 12 (guruş)", BOA, TS.MA.d, 840, s. 1.

kalmayarak tebaanın tüm çocuklarına yöneldiği görülmektedir. Tüm bunlardan hareketle aşağıda izah edeceğim üzere II. Mahmut döneminde başkentteki sıbyan mekteplerine yapılan ihsanların 1831'den önce ve 1831'den sonra olarak ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği fikrindeyim.

II. Mahmut döneminde -Yahya Akyüz'ün aktarımıyla- ilk defa 1809'un Şubat ayında başkentteki sıbyan mektepleri öğrencilerine 10 para (0,25 kuruş) dağıtılmış ve talebelere Sadabat'ta yemekler yedirilmiştir.³⁷ Öğrencilere verilenler dışında mekteplerin hocalarına 5 ve hocaların yardımcısı olan halifelere ise 2,5 kuruş verilmiştir.³⁸

Tanzimat'tan önce İstanbul'da mevcut özellikle kız sıbyan mekteplerini merkeze alan bir çalışma yapan Jun Akiba, makalesinde 1809 ve 1811 yıllarında II. Mahmut tarafından sıbyan mekteplerine dağıtılmış olan ihsanlarla alakalı kıymetli değerlendirmelerde bulunmuştur. Akiba, 1809'daki ihsanlarla ilgili olarak Y. Akyüz ve O.N. Ergin'in bu tarihteki okullara yapılan yardımların Fatma Sultan'ın doğumu vesilesiyle dağıtıldığını fark edemediklerini belirtir. Ayrıca, Akyüz'ün okullara dağıtıldığını söylediği 5.000 kuruşun aslında 9.734 kuruş olduğunu da tespit etmiştir.³⁹ Yazarın, konuyla alakalı çeşitli evrak ve ikincil kaynaklar vasıtasıyla 1811'deki bağışlara⁴⁰ dair yaptığı izahatta ise bu paraların II. Mahmut'un yeni doğan şehzadesi için verildiği belirtilmekte ve *ihsanlardan beklenen muradın Müslümanların mutluluğu* olduğu ifade edilmektedir.⁴¹

II. Mahmut döneminde ihsan dağıtımının yapıldığı bir diğer yıl 1818'dir. Bu bağlamda Hicaz'da devlete başkaldıran Abdullah bin Suud'un yakalanıp 1818'de İstanbul'a getirilmesi üzerine başkentte hapiste bulunanların affedilmesine ve ayrıca mekteplere -eşi benzeri daha önce görülmemiş- ihsanlar yapılmasına karar verilerek⁴²

37 Yahya Akyüz, "İstanbul Sıbyan Mekteplerinin 1809'daki Durumuna İlişkin Bir Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16/2 (1983), s. 4-5.

38 Cabi Ömer Efendi, *Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani: Tablil ve Tenkidli Metin*, haz. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: TTK, 2003), s. 395.

39 Akiba, "Girls Are Also People of the Holy Qur'an", s. 34-35.

40 Galata'da ihsan dağıtılan 119 mektep için bkz. BOA, Evkaf-ı Hümayun Defterleri (EV. HMM.d), 8203.

41 Akiba, "Girls Are Also People of the Holy Qur'an", s. 35. BOA, HAT, 671/32792. 1811'deki tören için bkz. Cabi Ömer Efendi, *Tarih-i Sultan Selim-i Salis*, s. 817.

42 "*sergerde-i havariç olan Abdullah bin Suudun mütehasın olduğu Deriyen'in zabt ve teshiri ve şaki-i merkumun ahz ve girifdarı der-bâr-ı şevket karar şehinşahanelerine vürudu mahza âsar-ı tâli ferbunde mütalaa cihanbanileri muktezasından ve zaman-ı adâlet-iktirân-ı*

okulların hocalarına 15'er, öğrencilerine ise 1'er kuruş dağıtılmıştır.⁴³ Söz konusu tarihte verilen miktarlar 1788, 1809 gibi tarihlerle kıyasla öncekilerden yüksektir. Ayrıca bu yıldaki ihsanlarla alakalı önemli bir husus daha mevcuttur. Bu da II. Mahmut'un başkentte para dağıtılacak sıbyan mekteplerinin hocaları ile öğrenci sayılarının tespiti için İstanbul kadısına bir tahkikat yaptırmasıdır.⁴⁴ Padişahın bu isteği iki yönden dikkat çekicidir. Bunlardan ilki şüphesiz geçmiş dönemdeki ihsanlarla alakalı çeşitli organizasyon sorunları ve sultanın bu problemin farkında olduğunu düşündürmektedir.⁴⁵ Söz konusu bağışların nasıl yapıldığı, ihsanların öğrencilere ne şekilde dağıtıldığı gibi detaylara dair -en azından XIX. yüzyılın ilk yarısı için- kesin bir bilgi yoktur.⁴⁶ II. Mahmut konuyla bağlantılı verdiği talimatta ihsanın okullara dağıtımı için öncelikle güvenilir memurların (*lâkin bir mu'temed âdem tâ'yîn olunub*) tespitini istemektedir. Ayrıca muallimlerin paraları öğrencilere vermeyip kendilerine saklayabileceklerini de (*belki hâceleri tamah idüb virmez*) ifade eder. Dahası padişahın bir diğer düşüncesi de hocaların daha fazla para alabilmek için okullarının öğrenci sayısını olduğundan fazla (*yâhûd da ziyâde çocuk vardır bu gün gelmedi deyu ziyâde olur*) gösterebileceğidir.⁴⁷ Buradan hareketle sultanın hem parayı okullara götürecektir memurlarına hem de mekteplerdeki hocalara pek güvenmediğinden dolayı bu yıldaki ihsan dağıtımında oldukça titiz davrandığı anlaşılmaktadır.

mülükanelerine has olarak mutlaka zat-ı saadet-simat-ı tâc-dârilerine mevhibe-i ilahiye ve misli gayr-ı mesbuk atıyye-i sübhaniye kabilinden olmaktan naşi bu babda ifayı merasim teşekkür ve mahmedet zammında Dersââdetde olan mekteplere atıyye-i seniye ihsanı lâyih-i hatır-ı fezyi müzahir-i mülükaneleri buyrulduğu misüllü", BOA, HAT, 1351/52796.

43 BOA, HAT, 679/33111.

44 "*mukteza-yı irade-i seniyye-i şahaneleri üzere dârül-bilâfeti'l-aliyye-i mülükânelerinde kâin mekteplerin müfredat üzere bir kuta defteri İstanbul kadısı efendi daileri tarafından celb olunup*", BOA, HAT, 679/33111. Bu konuyla alakalı 3 adet hatt-ı hümayun tespit edilmiştir. Belgelerin üzerinde tarih olmayıp arşiv personeli tarafından burada söz konusu edilen vesika H. 1248 (M.1832-1833) olarak tarihlendirilmiştir. Kanaatimiz evrakın içindeki verilerden -Abdullah bin Suud'un yakalanması ile hapistekilerin serbest bırakılmaları ve mekteplere dağıtılacak paralar- hareketle vesikanın H. 1233-1234 (M. 1818-1819) tarihli olduğudur.

45 1811'deki ihsanın dağıtımında yaşanan problemler için bkz. Cabi Ömer Efendi, *Tarih-i Sultan Selim-i Salis*, s. 395.

46 "*Efendimiz selam söylediler. Okuyup büyük adam olmanıza dua buyurdular. Size ihsanlar verdiler!*" II. Abdülhamit döneminde sıbyan mektebinde eğitim hayatına başlayarak padişahın ihsanına nail olan Ahmet Muhtar Nasuhoğlu'nun paranın verilmesiyle alakalı hatıraları için bkz. A. Muhtar Nasuhoğlu, "Mektep Hayatı", *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/ Sıbyan Mektepleri*, s. 185.

47 BOA, HAT, 679/33111.

Sultanın üzerinde önemle durduğu ikinci husus sıbyan mektepleri talebelerini ciddi manada önemseydiğini düşündürmekte dahası devletin çocuklara olan bakış açısının değişimine dair ipuçlarını barındırmaktadır. III. Selim döneminden itibaren Osmanlı Devletinin nüfus artışının teşvik edilmesi amacıyla ikiz yahut üçüz doğuran ailelere *tev'em maaşı* adı altında verdiği desteklerle, yine aynı amaç doğrultusunda kürtaajların önüne geçmek için çeşitli önlemler aldığı bilinmektedir.⁴⁸ Bu çerçevede XIX. asır Osmanlı kamu yönetiminin –artık- küçükleri *bireyler* olarak önemseydiği ve onları mutlu etmek için çeşitli faaliyetler içine girdiği Yahya Araz tarafından da aktarılmaktadır.⁴⁹ Nitekim II. Mahmut'un dağıtılacak olan paraların hocalar aradan çıkartılarak çocukların kendilerine (*beher çocuğun kendisine virsin*) verilmesini istemekte ayrıca para dağıtılmasındaki amacın çocukların mutlu edilmesi (*bundan murâd sıbyânın kalbleri mesrûr olmakdır*) olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰ Zikredilen uyarılardan hareketle bu yılda yapılan ihsanın geçmişteki örneklerle keskin şekilde ayrıştığı söylenebilir.

Sultanın üzerinde önemle durduğu bu hususlar, II. Mahmut'un, çocuklar ile ailelerinin gönlünü kazanmak için pragmatik ve anlık olarak hareket etmediğini, talebeler ile ebeveynlerinin kalbini daimî olarak kazanma arzusunda olduğunu ve bu yollu hareket ettiğini düşündürmektedir. Ayrıca çocuklara *öğrenci oldukları için para verilmesinden* hareketle talebelere mekteplerinin sevdirmeye çalışılmış olma ihtimali de yüksektir. Tüm bu çıkarımlar, daha çok küçük yaşlarda olan öğrencilerin devlete ve de şahsına muhabbetini sağlamak yolunda II. Mahmut'un kendisine daha iktidarının ortalarında bir baba figürü çizdiğini ve ayrıca bu imajı güçlendirmek için de özel bir çaba içinde olduğunu akla getirmektedir.⁵¹ Her ne

48 *Tev'em Maaşı* için bkz. Güven Dinç, Fatma Şimşek, Haldun Eroğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda *Tev'em Maaşı*", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/16 (2009), s. 77-100, Kürtaaj için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Son Döneminde İskat-ı Cenin Meselesi", *Kebikeç*, 13 (2002), s. 65-88.

49 "XIX. yüzyıldan önce, çocukların eğitimi ve yetiştirilmeleri devletin ilgilendiği ve politika geliştirdiği bir mesele değildi. Çocuk henüz -XVIII. yüzyılın sonlarında buna dair ilk ipuçları belirlemekle birlikte- üzerinden geleceğin inşa edilmeye çalışıldığı, toplumun ve devletin mukadderatını elinde tutan bir varlık olarak görülmüyordu", Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 100.

50 BOA, HAT, 679/33111.

51 "Çünkü otuz iki seneye yakın bir devr-i kâmilde padişahlık etmiş ve devlet ü milletine pek çok asar-ı celile bırakmış olduğundan umum ahalinin peder-i esfaki makamında idi". Lütfi Efendi'nin bu ifadelerinden sultanın oluşturmaya çalıştığı imaj konusunda başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. 6-8

kadar eğitim vasıtasıyla gençlerin kimliklerini etkileyerek devlete/sultana bağlılıklarını sağlama çabaları genelde XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve modern devlet inşası çerçevesinde üretilmiş projelerden olsa da⁵² II. Mahmut'un ardından çok daha önce –bilinçli ya da bilinçsiz- benzer yöntemlere eğilim göstermiş olduğu iddia edilebilir.

Yukarıda değindiğim üzere II. Mahmut döneminde 1809, 1811 ve 1818'de İstanbul'daki okullara ihsanlar dağıtıldığı ortaya koyulmuştur. Elbette bu ihsanların belki de hemen hemen her sene verilmiş olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Ancak okul ve öğrenci sayısının tespit edilmesine dönük olarak özellikle 1818'de daha nitelikli çalışmalar yapıldığı da açıktır. Ayrıca 1818'den sonra Hafız Hızır İlyas Ağa *Tarih-i Enderun Letaif-i Enderun* adlı eserinde 1823-1824 yıllarında –detaylarına değinmeden- padişahın sıbyan mekteplerine ve hocalarına yeni ihsanlar dağıttığını da belirtmektedir.⁵³ Bununla beraber İlyas Ağa'nın bahsettiği ihsanların burada üzerinde duracağım 1824 tarihli bağış olup olmadığı açık değildir.

9 Kasım 1824 tarihinde II. Mahmut tarafından çıkartılan bir hatt-ı hümayunla İstanbul ve çevresindeki çocuklar için sıbyan mektebi eğitimi, dolayısıyla bu okullara devam zorunluluğunun getirilecek olduğu bilinmektedir.⁵⁴ Bu fermanının şüphesiz eğitime dönük olarak merkezi idarenin yeni, -İstanbul'la sınırlı olmakla- kapsayıcı ve -kısmen- kurumsal bir yaklaşım içerdiği iddia edilebilir. Zira ferman; her ne kadar çocuklara verilmesi gereken eğitimin aslında İslamiyet hakkında doğru ve düzgün bilgilendirilmeleriyle alakalı olsa da, devletin küçük çocukları -ve doğal olarak aileleri- *ilk defa zorunlu bir eğitime* tabi tutmaktadır. Bu çerçevede geçmişte kamu otoritesinin neredeyse kendini tümünden yalıttığı bir

(İstanbul: YKY, 1999), s. 1007. Sultanın Yeniçeri Ocağını söndürmesinden sonra yaptığı ülke gezileri, gittiği yerde tebaasının din, milliyet gibi farklılıklarına bakmadan yaptığı bağışlar, onlarla aracsız diyalogları ve ahaliye gösterdiği nezaket de ayrıca bu bağlamda değerlendirilebilir.

52 Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005) s. 47.

53 Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun: Letaif-i Enderun 1812-1830*, haz. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul: Kitabevi, 2016), s. 342.

54 Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, haz. Taceddin Kayanoğlu (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), s. 3-5. Fermanın İstanbul kadı sicillerine işlenen ve 9 Kasım 1824 tarihli olan örneği için bkz. <http://www.kadısicilleri.org/gosterorj.php?blm=ist154&bsm=ist154o535> (4 Ekim 2020 tarihinde erişildi).

sahaya ilk defa -bu ölçüde- müdahalede bulunduğu şüphesizdir.⁵⁵ Ayrıca çocuklarını mesleğe verip okula göndermeyen ailelere, bunun bedelinin dünyevî felaketler ve ahirette de ebedî cezalar olacağına belirtilmesi de mühimdir.⁵⁶ Bununla beraber ferman her ne kadar devletin eğitim sahasına dönük yeni bir bakış açısını ortaya koysa da çocukların dini bilgileri yeterince öğrenmeden bir işe, mesleğe ya da sanata bir anlamda da sosyal hayata dahil edilmemesinin istenmesi merkezi idarenin Osmanlı klasik döneminden beri süregelen *dini dünya*⁵⁷ görüşüne dair reflekslerini halen koruduğunu da gösterir.

Fermandan kısa bir süre önce ise 9 Haziran 1824 tarihinde İstanbul'daki okul ve öğrenci sayılarına dair oldukça detaylı bir tahkikat yapıldığı dikkat çekmektedir. Başkent'in çeşitli mahallerindeki okullar, hocalar ve talebe sayıları üzerine bu tarihte geçmiştekilere göre çok daha nitelikli veriler oluşturulmuştur.⁵⁸ Bu tahkikatın din eğitimi zorunlu tutacak fermana bağlı olarak hazırlanmış olduğu ve buradan hareketle sultanın başkentteki okul ve öğrenciler hakkında tasarladığı yeniliğe dair kapsamlı ve nitelikli bir veri elde etmeyi amaçladığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu ferman bağlamında çocukların okuldan geri kalmamasına II. Mahmut'un çok önem verdiğini düşündüren daha ileri tarihli bir örnek de mevcuttur. Muhtemelen 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında sıbyan okullarının talebe ve hocalarının sahralara çıkartılarak devlet, millet ve savaşta muzafferiyet için dua ettirilmesi için öğrenci ile hocalara atiyeler verilmesi II. Mahmut'a teklif edilmiştir. Sultan, atiyeler ve dua kısmında yapılan teklifi onaylamakla birlikte çocukların okullarından alınarak sahralara çıkarılmasını (*sıbyanlar dahi mekteplerden azâde*

55 Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 46.

56 Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 46-48, Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 58-59. Konuyu çocuk hakları açısından inceleyen bir çalışma için bkz. Ali Gurbetoğlu, "II. Mahmut'un Temel Eğitimin Zorunluluğuna İlişkin 1824 Tarihli Talim-i Sıbyan Fermanının Çocuk Hakları Açısından İncelenmesi", *Turkish Studies*, 15/5 (2020), s. 2333-2356.

57 Kenan, "Türk Eğitim Düşüncesi", s. 2.

58 "Asitâne-i 'alîyye hamîyet 'anî'l-avâsıf ve'l-beliye ve ömr-i allâhu te'âlâ ilâ yevmi'l-kıyâmede vâkî elyevm sıbyan-ı müslimin ve müsellemanın talim-i kuran-ı azimü's-şân olunur bilcümle mektepler tahkik ve hâce ve hulefalar esamileri ve mevcud sıbyanların tadadı defter olunmak babında irade-i katî'a-i cihandari taalluk iden kemine mebni emr-i hümayun madelet-i meşhudlarına imtisalen tarafı daiyanelerden küttab ve mebus(?) şer-i irsaliyeleri eltahkik'el elyevm küşâde olup sıbyan-ı müslimin ve müsellemanın talimi Kuran-ı Kerim okunan mekteplerin şöhretleri hâce ve halifelerin esamileri mevcud ve sıbyanların taadadları defteridirki ber veçhe ati zikr olunur", BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 1.

itdirilmemek münâsibdir) istememiştir. Bununla beraber padişah 20.000 kuruşluk bir meblağın okullara dağıtılmasını emretmiştir.⁵⁹

4. 1831 ve Sonrasında Dağıtılan İhsanlar/Atiyeler

II. Mahmut döneminde daha önce de belirtildiği üzere 1831, 1835 ve 1836'da başkentteki mektep hocalarına ve öğrencilere ihsanlar dağıtılmıştır. Bu bağışların sebepleri sırasıyla 20 Eylül 1831'de Şehzade Abdülmecid'in,⁶⁰ 13 Mayıs 1835'de Şehzade Abdülaziz'in⁶¹ bed-i besmele merasimleridir.⁶² Ayrıca 28 Mayıs 1836'da şehzade efendilerin sünnetleri vesilesiyle sıbyan mekteplerine atiyeler dağıtılmıştır.⁶³

1831, 1835 ve 1836'daki törenlerde mektep hocalarına, talebelere dağıtılan ihsanlar, verilen ziyafetler şüphesiz geçmişten gelen adetlerin devamı olmakla birlikte Tanzimat'ın ayak seslerini de yansıtmakta ve devletin tebaasına olan bakımının değişimine dair güçlü emareler barındırmaktadır. Şöyle ki 1811'de sıbyan mekteplerine ihsanlar dağıtılmasındaki amaç II. Mahmut tarafından Ümmet-i Muhammed'in hoşnutluğu olarak izah edilmiştir. Yunan isyanı (1821-1829) sırasında ise kendisini *imam-ı müslimin* olarak tanımlayan⁶⁴ ve gerekirse başkentteki tüm Rum tebaayı sürgüne göndermekten çekinmeyecek olan II. Mahmut, 1830'dan sonra ise şehzadeleri için yaptığı törenlere gayrimüslimlerin ruhani liderleri ile çocuklarını davet etmekte ve ayrıca çocuklara Müslümanlar benzeri ihsanlar dağıtmaktadır. Bu bağlamda çok açık şekilde anlaşılmaktadır ki 1831, 1835 ve 1836'daki merasimlerde söz konusu amaç tebaanın tamamını kapsayacak

59 BOA, HAT, 1072/43865.

60 "İki yüz kırk yedi senesi Rebi'ü'l-âhirin on ikinci yevm-i pazartesi şevketlü kudretlü mehâbetlü velî-i ni'metimiz pâdişâhımız efendimizin şehzâde-i civân-bahtları efendimiz hazretleri bed'-i hâce buyurdularında Üsküdar ve tevâbi'inde vâki' zikr-i âti mekteb-i şeriflere 'atiye-i şâhâne olarak ihsân buyrulan meblağın [...] mübeyyin defterdir", BOA, TS.MA.e, 465/38, s. 1.

61 "Necabetli Abdülaziz Efendi hazretlerinin Kuran mübeyyin besmele-i havan ibtida olmaları zımında", BOA, TS.MA.e, 672/21.

62 Bed-i Besmele töreni için bkz. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, c. 1: *Toplum Hayatı*, haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Güney (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), s. 60.

63 BOA, TS.MA.e, 212/59. Ahmed Lütü Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, c. 4-5 (İstanbul: YKY, 1999), s. 878-880.

64 Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçişte Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1838)* (Kitabevi: İstanbul, 2009), s. 101.

şekilde genişletilmiştir. Nitekim 1831'e ait kayıtlarda İstanbul'daki Ermenilere ait okul ve öğrenci sayıları, 1836'da ise Ermenilere ek olarak Rum, Yahudi ve Katoliklere ait okul, hoca, hizmetli ve öğrenci sayıları mevcuttur. Dolayısıyla 1831 ve sonrasındaki merasimler Osmanlı toplumunu oluşturan öğeleri geçmişe göre çok daha görünür hale getirmektedir. Ek olarak 1831'de Kumkapı'da bulunan Ermeni sıbyan mektebine bazı kimselerin yaptığı müdahalelerin önlenmesi ile reaya çocuklarının sultanın şefkatine sahip olduklarının belirtilmesi bu minvalde bir başka örnek olarak da değerlendirilebilir.⁶⁵ Tüm bu izahlardan hareketle ilerleyen süreçte devleti ve kamuoyunu meşgul edecek Osmanlılık düşüncesinin ilk filizlerinin 1830'ların hemen başında başkentteki okullar üzerinden atıldığını düşünmek kanaatimce çok yanlış olmayacaktır.

1831'deki törene ilişkin olarak Vakanüvis Lütü Efendi'nin eserinde kısa bir izah mevcuttur. Bu bağlamda İstanbul'da mektep çocuklarının (*etfal-i mekatib*) da mevzu bahis merasim ve sonrasındaki ziyafete katıldıkları belirtilmektedir.⁶⁶ 1831'in Eylül ayında gerçekleşen tören ve akabinde başkentteki okullara dağıtılan ihsanlar mufassal senetlere kaydedilmiştir.⁶⁷ Bu senetlerin çoğunluğunda okulların bulunduğu mahalleler, hoca, halife ve kalfa gibi görevlilerin isimleri yazılmıştır.⁶⁸ Bütün belgelerde istisnasız, okullarda kaç öğrencinin olduğu belirtilmiştir. Ayrıca hocalar tarafından beyan edilen öğrenci sayılarının II. Mahmut'un bağışlarını okula götüren görevliler tarafından tek tek kontrol edilerek öğrencilerin şahsına verildiği düşünülmektedir.⁶⁹ Bazı belgelerde okullardaki hoca, halife, kalfa ve öğrencilere yapılan bağışın miktarı yazılmışken,⁷⁰ bazılarında yazılmamıştır.⁷¹ Vesika-

65 "zukür ve inas sıbyanına mahsus bir bab mesken ve mektebe [...] bazı kimesneler dabl ü ta'arruz itmeleri malum-ı devletleri buyrulduktaki vuku bulan müdahale ve ta'arruzatının men'u def'i için fukarayı sıbyan kullarına rahm ve şefkat aliyeleri erzanıyla bir kıta emr-i celil-üş şan ısdar ve ihsan buyrulmak babında emr-i ferman hazret-i men lehül-emir efendimizindir", BOA, Cevdet Adliye (C.ADL), 68/4101.

66 Ahmed Lütü Efendi, *Vak'üvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, c. 2-3 (İstanbul: YKY, 1999), s. 655-656.

67 BOA, TS.MA.e, 106/18, BOA, TS.MA.e, 106/19, BOA, TS.MA.e, 106/20, BOA, TS.MA.e, 107/2. Bu senetlerden 339 tanesini tespit edebildim.

68 "Şehremini Mektebi der-mahalle-i İshak Çelebi, Hâce Hâfız Mehmed Efendi, kalfa: 1 (adet), sıbyan: 56 (adet)" örnek olarak gösterilebilir, BOA, TS.MA.e, 106/19, s. 11.

69 Buna göre okulun hocası Hafız Mehmet Efendi 68 öğrencisi olduğunu söylemiş, ancak yapılan kontrolde okulda 38 öğrenci olduğu anlaşılmıştır, BOA, TS.MA.e, 106/20, s. 37.

70 BOA, TS.MA.e, 107/2, s. 1-2.

71 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 22, 44, BOA, TS.MA.e 107/2, s. 1-2.

ların senet olarak tabir edilmesinin sebebi “*hâcesi olduğum mektebe ‘atiye-i şâhâne olarak virilen mikdârını memûr ağadan tamâmen aldım*” şeklinde klişeleştirilmiş ifadelerdir.⁷² Ayrıca dağıtılmış olan ihsanlar için (“*İşbu mekteblerin müfredât üzere defterleri mahallât odası*⁷³ *başkâtibi kulları tarafında mahfûz olmağla manzûr-ı hümâyûn-ı hazret-i cihândâri buyrulmak için bulâsasıdır.*”) ayrı bir rapor hazırlanarak sultana sunulmuştur.⁷⁴ Bu tarihte Müslüman mekteplerindeki tüm hocalara 20, halife ve kalfalara 10, öğrencilere ise 2,5 (100 para) kuruş dağıtılmıştır.⁷⁵ Ermeni tebaanın hocalarına 25, kalfalarına 10, bevvaplarına (kapıcı)5, öğrencilerine ise 3'er kuruş verilmiştir.⁷⁶

1835'te şehzade Abdülaziz için yapılan merasim ve sonrasında okullara dağıtılan ihsanlar da 1831'e benzer olarak mufassal senetlere kaydedilmiştir.⁷⁷ Bu yılda Müslüman hocalara 25 kuruş dağıtılmışken halife ve öğrencilere verilen miktarlar ise 1831 yılındakinin (10 ve 2,5) aynılarıdır.⁷⁸ 1836'daki sünnet töreniyle ilgili mufassal senetler ise tespit edilememiştir. Bununla birlikte sünnet için verilen ziyafete Müslümanlarla birlikte gayrimüslim okullarının hocaları ve öğrencileri davet edilmiştir.⁷⁹ Yapılan bu jestten duyulan memnuniyet başkentteki farklı milletlerin liderleri tarafından sultan II. Mahmut'a iletilmiştir. Sadabat'ta verilen ziyafete ek olarak Müslüman hocalara 50, halifelere 25, öğrencilere 5, gayrimüslimlerin hocalarına 25, kalfalarına 10, bevvaplarına 5 ve çocuklara ise 3'er kuruş ihsan-ı şahane dağıtılmıştır.⁸⁰ II. Mahmut'la başlayan ve ayırım gözetmeksizin tüm Osmanlı te-

72 BOA, TS.MA.e, 107/2, s. 6-7.

73 1826'da İstanbul'da yapılan ilk nüfus sayımından sonra şehir içinde yer değiştirenlerin ve İstanbul'a yerleşmeye gelenlerin gittikleri/geldikleri mahallerdeki defterlere imamlar tarafından kayıt edilmesi bir nizamname ile mecbur tutulmuştur. İmamların mahallelerinde yaptıkları bu kayıtlar her ay seraskerliğe takdim edilmektedir. Mahallat odası ilk etapta seraskerliğin sonradan ise İhtisab Nezaretinin altında konumlandırılmış ve bu işlerle ilgilenen bir birimdir. Konuyla alakalı bilgi için bkz. BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), 422/17522, BOA, Maliye Masârifât Defterleri (ML.MSF.d), 2566.

74 BOA, TS.MA.e, 465/38, s. 4.

75 BOA, TS.MA.e, 107/1, s. 1.

76 BOA, TS.MA.e, 107/1, s. 5. Bu tarihte başkentten diğer gayrimüslim gruplarına da çeşitli ihsanlar yapıldığını düşünmekle birlikte bununla ve 1835'deki merasimle alakalı herhangi bir vesika bulamadığımı söylemeliyim.

77 BOA, TS.MA.e, 466/1.

78 BOA, TS.MA.e, 672/21, s. 1.

79 BOA, TS.MA.e, 815/6.

80 BOA, TS.MA.e, 212/59, s. 6.

baasının davet edildiği benzer etkinliklerin zaman içerisinde yeni bir kaide şekline gelerek Abdülmecid (1839-1861) döneminde de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.⁸¹

5. Sıbyan Mekteplerinin Kurucularına Dair 1824, 1831, 1835 Yıllarına Ait Veriler

Sıbyan mekteplerinin kurulması dinen teşvik edilmiş ve aynı zamanda sosyal hayatta bu tarz mektepleri kurmak, onarmak vb. yollu hayır işleri yapmak özel bir ayrıcalık vesilesi olarak değerlendirilmiştir.⁸² Nitekim başkentteki sıbyan mekteplerinin 1453'ten hemen sonra inşa edildiği bilinmektedir.⁸³ Bu doğrultuda pa-dışahlar, Osmanlı hanedanından kadın sultanlar, devlet ricalinden kimseler (paşa, ağa, vb.) ve varlıklı kişiler tarafından XV. yüzyıl ortasından itibaren İstanbul'da pek çok mektep kurulmuş ve okullar bilindiği üzere kurucularının adıyla anılmıştır.⁸⁴ Aşağıda verdiğim tablolar üzerinden başkentteki mektep kurucularının toplumun hangi zümresine mensup olduğu görülebilir.

Tablo 1: 1824'te Okulların Kurucularına Dair Tablo⁸⁵

Okulların Kurucuları	Asitane	Eyüp	Üsküdar	Galata	Toplam
Kadınların Yaptırdığı Mektepler	26	4	10	16	56
Hükümdarların Yaptırdığı Mektepler	9	1	6	2	18
Paşaların Yaptırdığı Mektepler	29	1	4	14	48
Esnaf ve Ağaların Yaptırdığı Mektepler	46	3	18	18	85
Bey, Çelebi ve Efendilerin Yaptırdığı Mektepler	41	9	7	23	80
Diğer (Mahalle isimleriyle ya da okulun etrafındaki her hangi bir yapı ismiyle anılanlarla sadece mektep olarak kaydedilenler)	53	15	14	37	119
Toplam	204	33	59	110	406

81 BOA, TS.MA.e, 1221/33.

82 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 110

83 Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fak. Yayınları, 1968), s. 63.

84 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1 (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977), s. 88.

85 BOA, TS.MA.e, 465/37'den derlenmiştir.

Tablo 2: 1831 ve 1835’de Okulların Kurucularına Dair Tablo⁸⁶

Okulların Kurucuları	1831	1835
Kadınların Yaptırdığı Mektepler	106	84
Hükümdarların Yaptırdığı Mektepler	12	14
Paşaların Yaptırdığı Mektepler	36	55
Esnaf ve Ağaların Yaptırdığı Mektepler	65	63
Bey, Çelebi ve Efendilerin Yaptırdığı Mektepler	58	90
Diğer (Mahalle, Karye isimleriyle ya da sadece mektep olarak bilinenler)	61	80
Toplam	339	389

Zaman zaman okulların kurucularının değiştiği 1 ve 2 numaralı tablolar ve silesiyle anlaşılabilir. Bu konuda verilebilecek özellikli bir misal olarak *Sakız Ağacı Mektebi* örnek gösterilebilir. Bu mektep 1824 yılındaki tahkikatta *İtmeççibaşı Mahallesinde Sakı(z) Ağaç Mehmet Ağa Mektebi* olarak ifade edilmiştir.⁸⁷1831 ve 1835’deki kayıtlarda ise okulun adı kısmi olarak değişikliğe uğramıştır. Bu çerçevede muhtemelen aslında okulun ilk banisi olduğu düşünülebilecek Mehmet Ağa’nın ismi 1831’de unutulmuş ve bu mektep senetlere *Şevketmeab Efendimizin Validelerinin ihya gerdesi Sakız Ağacı Mektebi* olarak yazılmıştır.⁸⁸ 1835’de ise aynı okulun bu sefer *Sakız Ağacı Sahaf Muslihiddin Mahallesi Valide Sultan Mektebi Mehmed Efendi (?)* olarak yazıldığı görülmektedir.⁸⁹ Konuyla alakalı farklı yıllardan örnekler arttırılabilir. 1824 yılında Galata’da *Cami-i Cedid Mahallesinde Elhac Mehmet Paşa Mektebi* olarak kaydedilen okul⁹⁰ 1831’de *Cami-i Cedid Mektebi* olarak yazılmıştır.⁹¹ 1824 yılında Kasımpaşa’da *Sahaf Muhiddin Mahallesinde Kaymak Mustafa Paşa Mektebi* şeklinde belirtilmiş olan okul⁹² ise 1831’de sadece *Sahaf*

86 1831 için bkz. BOA, TS.MA.e, 106/18, BOA, TS.MA.e, 106/19, BOA, TS.MA.e, 106/20, BOA, TS.MA.e, 107/2. 1835 için bkz. BOA, TS.MA.e, 466/1, BOA, TS.MA.e, 465/39. Karşılaştırma için bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 89.

87 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 6.

88 BOA, TS.MA.e, 106/20, s. 29

89 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 29.

90 BOA, TS.MA.e, 106/20, s. 6.

91 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 6.

92 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 6.

Muhiddin Mahallesinde Mektep olarak kayıt edilmiştir.⁹³ Bu minvalde bir başka örnekte ise 1831'de *Süleymaniye'de Hasodabaşı Mektebi* olarak tahrir edilen okul⁹⁴ 1835'de *Dolmabahçe yakınında Süleymaniye Mahallesinde Hasodabaşı Mustafa Ağa Mektebi* olarak kaydedilmiştir.⁹⁵ Bu duruma birkaç hususun neden olduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki şüphesiz merkezi bir kayıt ile denetim sisteminin yoksunluğudur. Bir diğer sebep ise okul binalarının uğradığı çeşitli hasarlar dolayısıyla yıkılıp başka bir kişi tarafından yeniden inşa ettirilmesi yahut da yeni bir hayırseverin eskimiş, harap olmuş okulları tekrardan mamur hale getirmesi olmalıdır. Ayrıca özellikle kız mekteplerinin büyük çoğunluğunun muallimelerinin adıyla geçtiği dikkat çekmektedir. Buradan hareketle kız mekteplerinin pek çoğunun XIX. yüzyılda inşa edildiği düşünülebilir.⁹⁶

Konuyla bağlantılı olarak Osman Nuri Ergin XX. yüzyıla ait bir bilgiden hareketle başkentte kurulan okulların 47 tanesini kadınların, 10 tanesini padişahların, 37 tanesini paşaların, 59 tanesini esnaf ve ağaların, 45 tanesini ise bey, çelebi ve efendilerin yaptırmış olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷

6. 1824'e Kadar İstanbul'daki Sıbyan Mektebi Sayısı ve Öğrenci Sayısı

XVII. yüzyılda payitahtta 1000'den fazla sıbyan mektebi olduğu, bazılarında öğrenci sayısının 300-400'ü bulunduğu Evliya Çelebi tarafından aktarılmaktadır.⁹⁸ Giriş kısmında da belirtildiği üzere özellikle XVIII. ve de erken XIX. yüzyıl İstanbul'unda sıbyan mektepleri ile öğrenci sayıları nihai olarak bilinmemektedir.⁹⁹ Türk eğitim tarihi ile alakalı ilk çalışmalardan birisini yapmış Osman Nuri Ergin de eserinde bu konuya değinerek, Tanzimat'tan sonra sıbyan mekteplerinin ıslahı için harekete geçildiğini ve bu dönemde İstanbul'da -öğrenci sayısı verilmeden- 360 civarında sıbyan mektebi olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰

93 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 47.

94 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 36.

95 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 322.

96 Bazı örnekler için bkz. BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 234, 277.

97 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 89.

98 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 1, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (İstanbul: YKY, 2006), s. 273-274.

99 Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 39-40; Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 107 ve 110.

100 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 89.

Bu izahlarla birlikte ihсан dağıtımlarındaki verilerden hareketle XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortasına kadar başkentteki mektep ve öğrenci sayısı ile alakalı çeşitli sonuçlara varılması olası gözükmektedir. Örneğin, H. Koyuncuoğlu'nun çalışmasında ortaya koyduğu üzere Haziran 1711'de Üsküdar ve çevresinde 41, Eyüp'te 30, Galata'da ise 90 olmak üzere toplam 161 mektep bulunmaktadır. Bu okullardan bazılarının öğrenci sayıları da belirtilmiştir. Buna göre Galata'da 14 okulda 416, Kasımpaşa'daki 30 okulda 547, Tophane'deki 14 okulda 547, Fındıklı'daki 11 okulda 369 ve Beşiktaş'taki 21 okulda 503 talebe mevcuttur. Sözü edilen 161 okuldaki toplam öğrenci sayısının ise 4.500'den fazla olduğu tahmin edilmekte ayrıca bu dönemde İstanbul'un genelinde mevcut olan sıbyan mektepleri sayısının 200-300 arasında değiştiği ifade edilmektedir.¹⁰¹

I. Abdülhamit döneminde ise başkent'in çeşitli mahallerinde yer alan sıbyan mektebi sayısı 399'dur.¹⁰² Okulların büyük çoğunluğu başkent'in Avrupa yakasındadır. Tablo-3'e dikkat edilirse 1788'e ait olan veriler 1711'de kayıtlara geçirilmiş olan Galata, Üsküdar ve Eyüp'tekilerle neredeyse aynıdır. Sıbyan mekteplerinin 1788'de mahallere dağılımı ise şu şekildedir.

Tablo 3: 1788'de İstanbul'daki Sıbyan Mekteplerinin Mahallere Dağılımı

Mahal	Sayı (1711)	Sayı (1788)
İstanbul ve Boğaziçi ¹⁰³	-	220
Galata	90	86
Üsküdar	41	47
Eyüp	30	31
Sütlüce	-	15
Toplam	161	399

101 Koyunoğlu, "The Sıbyân Mekteps". Koyunoğlu okullarda toplam 4.627 öğrenci olduğunu tahmin etmektedir.

102 "İstanbul ve Boğaziçinde ikiyüz yigirmi, Galata'da seksen altı, Üsküdar'da kırk yedi, Eyüp'de otuz bir, Sütlüce'de on beş min haysülmecmû üç yüz doksan dokuz mektebin", BOA, TS.MA.d, 2433/29.

103 Belgedeki *İstanbul ile* ifade edilen yerin Sur içi, Boğaziçi'nin ise Beşiktaş, Ortaköy, Bebek gibi mahaller olduğunu düşünmekteyim. Başkent'in kentsel mekânının dönüşümü ile ilgili olarak bkz. Nilgün Kiper, "Osmanlı İstanbul'unda Kentsel Mekânın Dönüşüm Süreci", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, I, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM, 2015), s. 428-454.

Ayrıca yine I. Abdülhamit'in ölümünden bir gün öncesine ait bir ihsan dağıtımında Asitane'de 219, Sütlüce'de 15 (*ez hariç defter Südlücede mekteb*) ve ayrıca mahali belirtilmeyen bir başka 15 okuldan (*ez hariç defter mekteb*) da bahsedilmiştir.¹⁰⁴ Bu verilerden hareketle XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başında İstanbul'da toplam 400 civarında sıbyan mektebi olduğu iddia edilebilir.

II. Mahmut döneminde başkentte kaç okul olduğu ile alakalı da çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu bağlamda Y. Akyüz, 1809'da dağıtılan ihsanlardan hareketle başkentte 175 sıbyan mektebi ve 20.000 öğrenci olduğunu düşünmektedir.¹⁰⁵ XIX. yüzyılın başında İstanbul'daki sıbyan mektebi ve öğrencilerine dair Jun Akiba'nın da çeşitli görüşleri bulunmaktadır. Akiba, Akyüz'ün verdiği 20.000 öğrenci sayısını abartılı bulmakta ve çeşitli arşiv belgesi ile ikincil kaynaklarda geçen verilerden hareketle başkentten Avrupa yakasında kız-erkek karışık olarak 435, İstanbul'un tamamında ise 500 kadar sıbyan mektebi olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶

Benim kanaatim 1818'e kadar İstanbul'daki sıbyan mektepleri ile öğrencilerinin sayıları ile alakalı değerlendirmelerde ihtiyatlı olunması yönündedir. Bunun temel sebebi özellikle geçen bölümde üzerinde durulduğu üzere II. Mahmut'un ilk defa bu yılda başkentteki okullarla alakalı şehrin en önemli yöneticisi pozisyonundaki İstanbul kadısına detaylı bir tahkikat yaptırmasıdır. Nitekim yapılan soruşturma sonucuna göre sur içinde 186, sur dışında (Eyüp, Galata, Kasımpaşa, Tophane, Üsküdar) 191 olmak üzere toplam 377 tane okul vardır.¹⁰⁷

1818'e ait yazışmalarda İstanbul'da çeşitli mahallerde kaç adet mektep olduğu belirtilmişse de öğrencilerin sayısına dair kesin ve kapsamlı bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak dağıtılmış olan paralardan tahmini bir öğrenci sayısına ulaşmak mümkündür. Bu çerçevede sur içindeki okullara 9.713, sur dışındaki okullara ise 8.300 kuruş verilmiştir.¹⁰⁸ Her okulun bir hocası olduğu ve her bir muallime

104 BOA, TS.MA.d, 3366.

105 Akyüz, "İstanbul Sıbyan Mekteplerinin 1809'daki Durumuna İlişkin Bir Belge", s. 4-5.

106 Bunlara ek olarak Akiba, Cabi Tarihinin kopyalarından bir tanesinde İstanbul genelinde 468 okulda 23.936 öğrenci olduğunu da söylemektedir. Akiba, "Girls Are Also People of the Holy Qur'an", s. 35.

107 Sur içindeki okullar için BOA, HAT, 668/32602. Sur dışındaki okulların sayısı için bkz. BOA, HAT, 668/32602/Lef. A, ayrıca bkz. BOA, HAT, 679/33111.

108 BOA, HAT, 668/32602, BOA, HAT, 668/32602/Lef. A, BOA, HAT, 679/33111.

15'er kuruş verildiğinden hareketle bu hocalara (186x15) 2.790 kuruş dağıtıldığı söylenebilir. Bu durumda geriye 6.923 kuruş kalmaktadır. Öğrencilere de kişi başı 1'er kuruş başlatıldığı dikkate alındığında sur içindeki okullarda 6.923 öğrenci olduğu sonucu çıkarılabilir. Aynı hesabın sur dışındaki okullara da uygulanması durumunda burada da 6.000 kadar öğrenciden bahsedilebilir. Nitekim bu değerlendirmemi doğrulayacak bir veri de mevcuttur. Bu bağlamda anlaşıldığı kadarıyla sur dışındaki 191 okuldan 43'üne atiyelerin ilk etapta dağıtılamadığı ve bu okullara gereken meblağın verilmesi için yeni bir tahkikat yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu araştırmaya göre mevzubahis 43 okulda 1400 öğrenci olduğu tespit edilerek II. Mahmut'a iletilmiş ve sultan kalan 43 okuldaki öğrenciye dağıtılması için 1.400 kuruş daha göndermiştir.¹⁰⁹ 43 okuldaki 1400 öğrenciden hareketle bir okulda en az 32 öğrenci (1400/43) olduğu düşünülebilir. Bu rakamı toplam okul sayısı ile çarptığımızda (32x377) ise İstanbul'un genelinde 12.000 kadar öğrenci olduğu iddia edilebilir.

7. 1824'de İstanbul'daki Müslüman Sıbyan Mektepleri ile Öğrenci Sayıları

Bu tarihli tahkikat verisi İstanbul'u 4 kola ayırmıştır. Bu kollarda yer alan çeşitli mahallerde (Asitane, Eyüp, Üsküdar ve Galata¹¹⁰) toplam 406 sıbyan mektebi vardır. Ancak 9 okul yangın vb. sebeplerle bu tarihte kullanılamaz durumdadır. Bazı okulların ise hiç öğrencisi yoktur. Söz konusu okulların talebeleri eğitimlerine başka mekteplerde devam etmektedirler. Bu çerçevede 1824 yılında başkentte aktif olarak eğitim veren sıbyan mektebi sayısı 397'dir.¹¹¹

109 BOA, HAT, 672/32886.

110 Galata kolu içerisinde Kasımpaşa, Tophane, Beşiktaş ile Bebek, Yeniköy, Rumelihisarı, Büyükdere, İstinye gibi mahallerdeki okullar vardır.

111 Galata ve çevresindeki 9 okul bu sebeplerle kullanılamaz durumdadır. Spesifik bir örnek olarak Beşiktaş'taki Pişmaniye Mektebi bu duruma örnek olarak verilebilir, BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 7.

Tablo 4: 1824'de İstanbul'da Çeşitli Mahallerdeki Sıbyan Mekteplerinin ve Öğrencilerinin Sayıları

Mahal	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Asitane	204	9.880 ¹¹²
Eyüp	33	1.138 ¹¹³
Üsküdar ve Çevresi	59	2.663 ¹¹⁴
Galata ve Çevresi	110	4.575 ¹¹⁵
Toplam	406	18.256

Tablo-4'de görüldüğü üzere 1824 tarihinde sıbyan mekteplerinin toplam öğrenci sayısı 18.256'dır. Burada konu edilen belgede başkentteki bazı okulların *Nisa Mektebi* şeklinde belirtilmesi okullardaki öğrencilerin cinsiyetleri ile bunların sayısı hakkında hüküm vermeyi kolaylaştırmaktadır. Zira kaydı yapılan okulların 85'i sadece kızlara mahsustur ve toplam kız öğrenci sayısı 3.053'tür. *Bu rakamlara göre İstanbul'da okula gidenlerin %83'ü erkek, %17'si kızdır.*

1824'teki verileri geçmişteki kayıtlara göre eşsiz kılan bir diğer konu okullar ve hocalarının isimleriyle öğrenci sayılarının kaydedilmiş olmasıdır. Okullar içerisinde tekil olarak en fazla talebenin (150) devam ettiği iki okul da Galata'dadır. En az öğrenciyeye sahip okullar ise 5 öğrenciyle Şehiremini yakınlarındaki *Server Nazır Ağa Mektebi*¹¹⁶ ile Tophanedeki Tomtom mahallesinde bulunan Nisa mektebidir.¹¹⁷

112 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 3.

113 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 4.

114 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 5.

115 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 7.

116 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 2.

117 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 6.

Tablo 5: 1824’de En Fazla Öğrencisi Olan 10 Okul

Semt/Mahalle ¹¹⁸	Okul Adı	Hoca Adı	Öğrenci Sayısı
Galata/Tophane	Nisa Mektebi	Muallime Fatma (Kadın)	150 ¹¹⁹
Galata/Tophane/ Karabaş Mustafa Ağa Mahallesi	Eski Topçubaşı el-Hac Mehmet Ağa Mektebi	Muallim Hafız Mustafa Efendi	150 ¹²⁰
Galata/Tophane	Kâtip Mehmet Efendi Mektebi	Muallim Mehmet Nuri Efendi	137 ¹²¹
Asitane/Âşık Paşa yakınlarında Kasap Başı Çeşmesinde	Nisvan Mektebi	Hâce Hatice Kadın	130 ¹²²
Asitane/Avrat Pazarı/ Keçi Hatun Mahallesi	Hacı Bayram Paşa Mektebi	Hâce Mustafa Efendi	129 ¹²³
Asitane/Aksaray yakınlarında/ Horhor Çeşmesi civarında	Hasodabaşı Hasan Ağa Mektebi	Hâce Hafız Mehmet Efendi	120 ¹²⁴
Asitane/Molla Zeyrek Cami derununda	(Molla Zeyrek) Mektep	Hâce Mustafa Efendi	116 ¹²⁵
Asitane/Saraçhane başı yakınlarında	Mimar Ayas Ağa Cami Mektebi	Hâce es-Seyyid Osman Efendi	111 ¹²⁶
Nefs-i Galata	Alaca Mescit Mektebi	Muallim el-Hac Aziz Efendi	110 ¹²⁷
Asitane/ Sarı Bayezid Mahallesinde	(Sarı Bayezid) Mektep	Hâce Hafız Abdürrahman Efendi	109 ¹²⁸

118 Tablolarda yer alan semt, mahalle vb. yerlerin imlasi için bkz. Büşranur Bekman, “XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul’unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması” (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2020.

119 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 6.

120 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 6.

121 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 6.

122 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 2.

123 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 1.

124 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 2.

125 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 2.

126 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 1.

127 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 6.

128 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 2.

Öğrenci ve okul sayılarından hareketle sıbyan mektebine devam eden ortalama öğrenci sayısı 46'dır. Asitanе'de bu sayı 48, Üsküdar'da 45 ve Galata'da 44, Eyüp'te ise 34'tür. Önceki sayfalarda değinilen 1818 yılına ait öğrenci sayısı (12.000) 1824'deki öğrenci sayısı (18.256) kıyaslanırsa İstanbul'daki okul sayısının 20 (aktif olarak öğrencisi olanlar), talebe sayısının ise %30-35 artış göstermiş olduğu düşünülebilir.

8. 1831'de İstanbul'daki Sıbyan Mektebi ve Öğrenci Sayıları

1831 tarihli mufassal senetlerin 339 tanesi tespit edilmiştir. Buradan hareketle başkentte 339 sıbyan mektebi olduğu düşünülebilir. Ancak sultana ihsanlarla alakalı sunulmuş bir rapor İstanbul'da aslında (*Âsitâne-i şevket-âşiyânedede ve bilâd-ı selâsedede vaki mekteplerin mikdarı*) Müslümanlara ait toplam 396 tane sıbyan mektebi olduğunu ortaya koymaktadır.¹²⁹ Bu okulların 196 tanesi Asitanе'de (*Der Aliyye Mektepleri*), 31 tanesi Eyüp'te (*Havass-ı Refi'a mektepleri*), 62 tanesi Üsküdar'dadır. Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş ve Boğaziçi'nde ise 107 mektep mevcuttur.¹³⁰ Eldeki rakamlar 1711, 1788, 1818 ve 1824 yıllarındakilerle uyumludur. Buna ek olarak 1830'dan itibaren başkentten çeşitli semtlerdeki mahallelerin sayısının da paylaşılması Osmanlı mahallelerinin önemli bir unsuru olan sıbyan mekteplerinin sayısının doğruluğunu sağlamak adına yerinde olacaktır. Bu çerçevede 1830'da 6 kola bölünmüş olan nefis-i İstanbul'da (Balat, Çarşı, Cibali, Laleli, Topkapı ve Yedikule) 279 mahalle vardır.¹³¹ Kasımpaşa'da 28, Tophane'de 34, Beşiktaş'ta 32, Galata'da 11 mahalle olmak üzere bu 4 semtte toplam 105 mahalle mevcuttur.¹³² Üsküdar'da 57, Eyüp'te ise 45 mahalle bulunmaktadır.¹³³ Sur içindeki mahalle ve okul sayılarını kıyasladığımızda her 10 mahallede 7 okul olduğu düşünülebilir. Eldeki verilerden hareketle en yüksek okullaşmanın Üsküdar'da olduğu anlaşılmaktadır.

129 BOA, TS.MA.e, 465/38, s. 4.

130 BOA, TS.MA.e, 465/38, s. 4.

131 Bekman, "XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda", s. 124-132. Somel, 1830'da sur içinde 495 mahalle olduğunu söylemektedir. Bkz. Selçuk Akşin Somel, "Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-1831 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hülusa Pusulası", *Osmanlı Araştırmaları*, LVI (2020), s. 155.

132 Somel, "Vak'a-i Hayriyye Sonrasında", s. 153-154.

133 BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 2.

Tablo 6: Mahalle-Mektep Sayısı

Kol	Mahalle	Mektep
Asitane	279	196
Üsküdar	57	62
Eyüp	45	31
Kasımpaşa-Galata-Tophane-Beşiktaş	105	107
Toplam	486	396

Okullara ait senetlere göre 56'sı kız okulu olan 339 okulda toplam 18.757 öğrenci vardır.¹³⁴ Mektep başına düşen öğrenci sayısı 55'tir. Bu ortalamadan hareketle öğrenci sayısı tespit edilemeyen 60 okulda da 3000'den fazla öğrenci olması muhtemeldir. Bu durumda 1831'de İstanbul'da 20.000'den fazla sıbyan mektebi talebesi olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu öğrencilerin kaçınının kız kaçınının erkek olduğu tıpkı -1824 tarihli örnekteki gibi- bazılarının sadece kızlara has okul olduğunu ifade eden kayıtlar aracılığıyla tayin edilebilir. Bu çerçevede kayıtlara geçmiş olan okullardaki kız öğrenci sayısı 3.429'dur. Buradan hareketle 1831'de sıbyan mekteplerine devam eden toplam öğrencilerin %82'si erkek %18'i kızdır.

Bu tarihte öğrencisi olmayan iki okul vardır.¹³⁵ Bunlar dışında eğitim faaliyetlerini sürdürmekle birlikte en az öğrenciye sahip okul, 7 talebe ile *Veli Mahmut Paşa Mektebi'dir*.¹³⁶ En kalabalık iki okul da Tophane semtindedir. Bunlar içerisinde birinci sırada 215 öğrenci ile Çubukçular Mektebi gelmektedir.

134 BOA, TS.MA.e, 106/18, BOA, TS.MA.e, 106/19, BOA, TS.MA.e, 106/20, BOA, TS.MA.e, 107/2.

135 Haydar Paşa/Demir Kapı Karyesinde Daye Hatun Mektebi ile yine Haydar Paşa/Bahçe Kapısı Karyesinde Meydancık Mektebi. Bkz. BOA, TS.MA.e, 106/19, s. 21.

136 BOA, TS.MA.e, 106/20, s. 19. 1824 yılında Veli Mahmut Paşa mektebinde okuyan öğrenci sayısı 31'dir. Bkz. BOA, TS.MA.e, 465/37, s. 1.

Tablo 7: İstanbul'da En Fazla Öğrencisi Olan 10 Sıbyan Mektebi

Semt/Mahalle	Okul Adı	Hoca Adı	Öğrenci
Tophane	Çubukçular Mektebi	Mustafa Efendi	215 ¹³⁷
Tophane/Firuz Ağa'da	Hâce Fatma Hatun Mektebi	Fatma Kadın	200 ¹³⁸
Galata	Hâce Ayşe Hatun Mektebi	Ayşe Hâce Kadın	168 ¹³⁹
Kasımpaşa/Sirkeci Mahallesinde	Zincirli Kuyu Mektebi	Abdurrahman Efendi	167 ¹⁴⁰
Edirnekapı ¹⁴¹	Mihrimâh Mektebi Şerifi	[...]	157 ¹⁴²
Kasımpaşa/ Tersanede	Çorlulu Ali Paşa Mektebi	Hâce İsmail Efendi	151 ¹⁴³
Peyruz Ağa Mahallesi	Hasodabaşı Mektebi	Hâce Hafız Mehmet Efendi	148 ¹⁴⁴
Edirne Kapı Yakınları	Hatice Sultan Hazretlerinin Mektebi	Hâce Hafız Mehmet Emin Efendi	142 ¹⁴⁵
Tophane/Selime Hatun Mahallesinde	Ayşe Hatun Mektebi	Ayşe Hâce Kadın	129 ¹⁴⁶
Cumartesi Pazarı Mahallesi Yakınında	Merhum Mehmet Efendi Mektebi	Hâce Hafız Mehmet Efendi	125 ¹⁴⁷

137 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 10.

138 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 49.

139 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 2.

140 BOA, TS.MA.e, 106/20, s. 67, 21 Rebiyülahir 1247 (29 Eylül 1831).

141 Özgönül Aksoy bu okulun Edirnekapı civarında olduğunu belirtmektedir. Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri*, s. 115.

142 BOA, TS.MA.e, 107/2, s. 27.

143 BOA, TS.MA.e, 106/20, s. 23.

144 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 19.

145 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 99.

146 BOA, TS.MA.e, 106/20, s. 64.

147 BOA, TS.MA.e, 106/18, s. 59.

9. 1835’de İstanbul’daki Sıbyan Mektebi ve Öğrenci Sayıları

Mayıs 1835 tarihinde ihsan dağıtımının yapıldığını tespit ettiğim senet/okul sayısı 386’dır.¹⁴⁸ Anlaşıldığı kadarıyla 1835’de Asitane’deki okul sayısı 189’a düşmüştür. Buna karşın Kasımpaşa, Tophane, Beşiktaş ve Boğaziçi’ndeki okul sayısı 116’a yükselmiştir.¹⁴⁹ Açıkçası şahsi fikrim başkentteki okul sayısının 1788 tarihinden itibaren çok değişmediği yönünde olsa da özellikle bir diğer başlık altında inceleyeceğim 1836 tarihli verilerin bu konuda kesin bir sonuca varılmasına engel olduğu söylenmelidir.

1835 tarihindeki verilere geri dönersek, bu tarihte 19.653 öğrenciye atıye dağıtılmıştır. Mektep başına düşen öğrenci sayısı 51’dir. 386 okuldan 76 tanesi kız mektepleridir ve buradaki talebe sayısı 3.475’dir. Bu durumda geriye kalan 16.178 öğrencinin erkek olduğu varsayılırsa öğrencilerin cinsiyetlere göre dağılımının oranı 1831 yılıyla hemen hemen aynıdır.

1835 tarihinde öğrencisi olmayan okul sayısı 4’e yükselmiştir.¹⁵⁰ Fazlı Paşa mektebinde ise sadece 1 öğrenci bulunmaktadır.¹⁵¹ En çok öğrencisi olan mektep ise 200 ile Tophane’de olan *Topçubaşı Mehmed Emin Ağa Mektebidir*.¹⁵²

148 BOA, TS.MA.e, 466/1, BOA, TS.MA.e 465/39, BOA, TS.MA.e., 672/21.

149 BOA, TS.MA.e, 672/21, s. 1, 3.

150 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 30, 144, 216, 254.

151 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 96.

152 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 182.

Tablo 8: 1835'de İstanbul'da En Fazla Öğrencisi Olan 10 Sıbyan Mektebi

Semt/Mahalle	Okul Adı	Hoca Adı	Öğrenci
Tophane	Topçubaşı Mehmet Emin Ağa Mektebi	Hâce Hafız Mehmed Efendi	200 ¹⁵³
-	Hazire-i Hane Mektebi (?)	Hâce Hafız İsmail Efendi	180 ¹⁵⁴
Avrat Pazarı/Keçi Hatun Mahallesi	Bayram Paşa Mektebi	Hafız Mustafa	177 ¹⁵⁵
Salı Pazarı	Üçüncü Zevki Kadın Taş Mektebi	Hâce Hafız Ali Efendi	166 ¹⁵⁶
Kuloğlu Mahallesi	Fatma Hatun Mektebi	Hâce Hafız Hacı Fatma Hatun	164 ¹⁵⁷
Müslihittin Mahallesi	[...] Piyale Paşa Mektebi	-	163 ¹⁵⁸
Hâce Üveys Mahallesi	Merhum Mehmet Efendi Mektebi	-	161 ¹⁵⁹
Divoğlu Yokuşu/Cibali	Giridi Küçük Mehmet Ağa Mektebi Şerifi	-	155 ¹⁶⁰
Galata	Hacı Ayşe Mektebi	Hâce Hacı Ayşe Hatun	142 ¹⁶¹
Macuncu yakınlarında Kurt Mahallesinde	Hasodabaşı Mektebi	Hafız Mustafa	132 ¹⁶²

153 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 298.

154 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 131.

155 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 157.

156 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 303.

157 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 279.

158 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 351.

159 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 206.

160 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 53.

161 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 277.

162 BOA, TS.MA.e, 466/1, s. 243.

10. 1836'da İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri ve Öğrencileri

Şehzadelerin 1836'daki sünnet töreni ve verilen ziyafetler sırasında dağıtılan ihсанlarla alakalı kayıtlar geçmiştekilere göre bazı farklılıklar göstermektedir. Bu çerçevede ilk olarak çeşitli mahallerdeki okul sayılarının değiştiği anlaşılmaktadır. Misalen 1831'de 107, 1835'de 116 okul barındıran Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş ve Boğaziçi'nde bu tarihte 114 okulda 6.752 öğrenci bulunmaktadır.¹⁶³ Benzer olarak 1831'de 196, 1835'de 189 okul olan Asitane de ise 198 okulda 11.801 öğrenci mevcuttur.¹⁶⁴ İhsan dağıtılmış toplam Müslüman öğrenci sayısı ise 22.936'dır. Bu öğrencilerin 3.325 tanesi Sadabat'ta yapılan törene götürülmüş ve paraları burada verilmiştir.

1836 tarihli verilerle alakalı bir diğer husus hoca sayılarıdır. Çalışmada daha önce izah edildiği üzere her okulda sadece 1 tane hoca mevcuttur ve okul sayısı 1831'de 396, 1835'de 386'dır. 1836'da ise atıye dağıtılan hoca sayısı 418'dir. Hocaların 84 tanesi Sadabat'ta yapılan sünnet törenine katılmış, 50 kurusluk ihsanlarını bu sırada almışlardır. Ek olarak 334 hocaya da mahallerinde yani okullarına gidilerek para verilmiştir. Halifelere 20, öğrencilere ise 5 kurus dağıtılmıştır.¹⁶⁵ Buradan hareketle 1836'da İstanbul'daki mektep sayısının -bir ihtimal- 418'e yükseldiği ya da bazı hocaların birden fazla kere ihsan aldıkları düşünülebilir. Hoca sayısından hareketle başkentte 418 mektep olduğu varsayımıyla okul başına düşen öğrenci sayısı bu yılda 55'tir. Eldeki belgelerde kız-erkek okullarına dair bir ayırım olmadığından bu tarihte öğrencilerin cinsiyet ve bunların oransal dağılımına dair bir veriyi paylaşmak ise mümkün değildir.¹⁶⁶

11. Gayrimüslim Okul ve Öğrenci Sayıları

Gayrimüslim okullar ve öğrencilerle alakalı ilk verimiz 1831'e aittir. Bu tarihte başkentteki Ermeni hoca sayısı 64, kalfa sayısı 82, kapıcı sayısı 67 ve öğrenci sayısı ise 5.675'dir.¹⁶⁷ 1836'daki sünnet törenini değerli kılan en önemli husus şüphesiz söz konusu tarihte başkentteki farklı milletlerin hoca, kalfa, bevrap ve öğrenci sayılarına dair sağladığı verilerdir.

163 BOA, TS.MA.e, 212/59, s. 1.

164 BOA, TS.MA.e, 212/59, s. 2.

165 BOA, TS.MA.e, 212/59, s. 6.

166 Konuyla alakalı bir başka evrakta ise Sadabat'a gelecek okul sayısı Müslümanlar için 389 olarak belirtilmiştir. Bunlardan 68'i kız mektebidir. BOA, TS.MA.d, 9248.

167 BOA, TS.MA.e, 107/1, s. 5.

Tablo 9: 1836'daki Gayrimüslim Hoca, Vazifeli ve Öğrenci Sayıları¹⁶⁸

Millet	Hoca	Kalfa	Bevvap	Öğrenci
Rum	62	71	-	3.255
Katolik	9	16	-	723
Ermeni	64	82	67	5.675
Yahudi	56	56	-	2.757
Toplam	191	225	67	12.431

Eldeki veriler vasıtasıyla 1836'da İstanbul'da farklı milletlere mensup toplam 35.346 öğrenci olduğu anlaşılmaktadır. Bu öğrencilerin %65'i Müslüman %35'i gayrimüslimdir. Yüzyılın ikinci yarısında ise söz konusu oranların değiştiği ve başkentteki gayrimüslim okul ve öğrenci sayısının arttığı buna karşın Müslüman mektep ve talebe sayısının azaldığı da ayrıca belirtilmez.¹⁶⁹

12. Nüfus ve Öğrenci Sayılarından Hareketle Bir Değerlendirme

Söz konusu öğrenci sayılarıyla alakalı olarak bu noktada birkaç değerlendirme yapılması yerinde olacaktır. Buna girişmeden önce de başkentte okul çağında kaç çocuk olduğu/olabileceği ortaya konulmalıdır. Zira İstanbul'da okul çağında olanların niceliğine dair verilerin ifade edilmesi II. Mahmut'un fermanının başkent ahali tarafından ne ölçüde dikkate alındığı yönünde bir çıkarım yapmamızı sağlayabilir. Bu noktada bir hatırlatma olması adına İstanbul'da 1818, 1824, 1831, 1835 ve 1836 yıllarındaki Müslüman öğrenci sayılarının verilmesi elzemdir.

168 BOA, TS.MA.e, 212/59, s. 6.

169 1863 yılında İstanbul'daki okul ve öğrenci sayıları için bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Ankara: DİE, 2000), s. 18.

Tablo 10: 1824, 1831, 1835 ve 1836 Yıllarında Müslüman Öğrenci Sayıları¹⁷⁰

Yıl	Erkek	Kız	Kız-Erkek Oranı	Toplam	Okul Sayısı
1818				12.000 (?)	377
1824	15.414	3.053	%17	18.256	397
1831	15.328	3.429	%18	18.757	396
1835	16.178	3.475	%17	20.156	386
1836	-	-		22.936	418 (?)

Osmanlı nüfus sayımlarında genel olarak on iki yaşından küçük erkekler sagir, sigar olarak kabul edilmektedir.¹⁷¹ 1831'in Haziran ayında İstanbul nüfusunun bileşenlerine (sagir, kebir, gayrimüslim, medrese talebeleri, esnaf vb.) dair hazırlanan pusulaya göre başkentteki sagir erkek çocuğu sayısı 16.894'tür.¹⁷² Bu rakama kızları da dâhil ettiğimizde söz konusu tarihte İstanbul'da on iki yaşından küçük olan oğlan ve kız sayısı toplam 34.000 civarındadır. 1835 Mart ayında ise başkentteki on iki yaş altı erkek çocuk sayısı 18.238'dir.¹⁷³ Bu durumda zikredilen tarihte İstanbul'da kız-erkek olarak muhtemelen 36.476 çocuk olmalıdır. Eldeki rakamlara karşılık bu çocukların ne kadarının sıbyan mekteplerine devam ettiğini ortaya koymak oldukça güçtür. Bunun iki temel sebebi mevcuttur. Bunlardan ilki; 1830/1831'de başlatılan Osmanlı nüfus sayımlarının doğasıdır. Bu çerçevede her ne kadar başkentten çocuk nüfusuyla alakalı çeşitli varsayımlar da bulunsak bile bunlardan kaçının yaşlarının misalen dört, beş, altı vb. şeklinde değiştiğini tayin etmek ve de yaşlarla alakalı bir gruplandırma yapmak mümkün değildir.¹⁷⁴ Konuyla alakalı çıkarım yapmayı zorlaştıran ikinci husus ise öğrencilerin sıbyan

170 BOA, TS.MA.e, 465/37, BOA, TS.MA.e. 106/18, BOA, TS.MA.e, 106/19, BOA, TS.MA.e, 106/19, BOA, TS.MA.e, 106/20, BOA, TS.MA.e, 107/2, BOA, TS.MA.e, 466/1, BOA, TS.MA.e, 465/38, BOA, TS.MA.e, 212/59.

171 Şâbb-ı Emred, sagir, mürâhik gibi yaşlara dair çeşitli kavramların açıklaması için bkz. Mustafa Mesut Özekmekçi, "İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları İle Mukayesesi" (doktora tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2020, s. 203-205.

172 Somel, "Vak'a-i Hayriyye Sonrasında", s. 171.

173 BOA, TS.MA.e, 326/22.

174 Belki ilerleyen dönemlerde İstanbul'a ait mufassal nüfus defterleri ortaya çıkarsa bu konu üzerine daha detaylı bir değerlendirme yapılabilir.

mekteplerine kaç yaşında başladığıyla alakalı kesin bir veri yokluğudur. Talebelerin bu mekteplere dört yaşından itibaren gönderildiği ancak bunun da nihai bir yaş olmadığı ve beş, altı, yedi, sekiz gibi çeşitli yaşlarda da çocukların okula başlatıldığına daha önce değinilmiştir. Bu açıklamalara karşın -ihtiyat payı bırakılarak- olası bir hesaplama hareketle çeşitli istatistiki varsayımlara ulaşılabilmesi olasıdır.¹⁷⁵

Tablo 11: XIX. Yüzyılda İstanbul'da Okul Çağındakilerin Mekteplere Devam Oranı

Tarih	Toplam Çocuk Sayısı	Mektep Çağındakilerin Sayısı	Mektebe Giden Çocuk Sayısı	Mektebe Devam Oranı
1831	33.788	25.335	18.256	%72
1835	36.476	27.257	20.156	%74

Yaptığımız hesaplamalar 1824 tarihli fermanının halk tarafından dikkate alınmış olduğunu düşündürmektedir. Zira 1818'de 377 okulda 12.000-14.000 öğrenci olduğu düşünüldüğünde İstanbul'daki okul ve öğrenci sayısının söz konusu tarihlerdeki küçük dalgalanmalara karşın yüzyılın başından itibaren net bir şekilde arttığı görülmektedir.

Ayrıca XIX yüzyılın ilk yarısındaki verileri yüzyılın ikinci yarısı ile kıyaslamak da dönemler arası bir değerlendirme yapmak adına da faydalı olacaktır. 1863'e gelindiğinde başkentteki 280 sibyan mektebinde 6.782 kız ve 9.975 erkek toplam 16.757; 1883'te ise 266'sı erkek, 224'ü kızların devam ettiği toplam 490 okul vardır. Buralardaki öğrenci sayısı ise 15.224 erkek, 11.132 kız olmak üzere 26.356'dır.¹⁷⁶ Verilen tarihlerde (1863 ve 1883) öğrencilerin yaklaşık %60'nın erkek %40'nın ise kız olduğu görülmektedir. 1824, 1831 ve 1835'de ise başkentte -bir ihtimal- karma eğitim yapan okullar olduğu ve karma okullarda kızlara has mekteplere devam eden kadar kız öğrenci olduğu (3053, 3429, 3475) düşünülebilir. Bu durumda başkentte okula gidenlerin cinsiyetlerinin dağılımının %67 erkek, %33 kız olduğu iddia edilebilir. Yüzyılın ikinci yarısında kızların okula

¹⁷⁵ 1831 yılında İstanbul'da 1-12 yaş arasında erkek ve kız olarak 33.788 sabi mevcuttur. Bunlar içerisinde yaşları 4-12 arasında olanlardan her grupta (33.788/12) 2.815 çocuk olduğu varsayılmıştır. Bu durumda eğitim çağında olan çocuk sayısının toplamının (2.815x9) 25.535 olduğu düşünülebilir. Aynı hesaplama yöntemi 1835 tarihli veriler için de geçerlidir.

¹⁷⁶ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 17-18, 23, 38.

gönderilme oranının bir miktar daha artması doğal karşılırsa eldeki verilerden hareketle yüzyılın ilk yarısı için yaptığım değerlendirme çok da abartılı olmasa gerektir.

Sonuç

II. Mahmut döneminde İstanbul'daki sıbyan mekteplerine geçmiş yüzyıllardakine benzer ihsan dağıtımları yapılmaya devam etmiştir. Zaman içerisinde dağıtılan paralara ait verilerin hazırlanmasına özen gösterildiği ve ilk defa 1818'de başkentteki okul ve öğrenci sayılarına dair kapsamlı bilgilerin hazırlandığı söylenebilir. Okulların sayısının çıkarılmasından hareketle yine aynı yıllarda merkezî idarenin İstanbul'daki öğrenci sayısı hakkında nitelikli bir fikri olduğu iddia edilebilir. Bunun yanında II. Mahmut döneminde bir ilk olarak bu okulların öğrencilerinin bizzat sultan ve doğal olarak kamu yönetimi tarafından ayrıca önemsendiğini gösteren çeşitli ipuçları mevcuttur. Bu durum Osmanlı toplumunda en azından merkezi idare tarafından geçmişte pek önemsenmeyen çocuklara XIX. yüzyılla birlikte artık ayrı ve özel bir değer vermeye başladığını ve bunların birer birey olarak kamunun geleceğinde rol oynayacakları gerçeğinin devlet tarafından kabul edilmeye/fark edilmeye başlandığını düşündürmektedir.

Belgelerden hareketle 1824'e kadar İstanbul'daki öğrenci sayısını tam olarak kestirmek mümkün değildir. Bununla beraber verilmiş olan atiyelerden yapılan bir hesaplamayla 1818 yılında başkentteki talebelerin toplam sayısının 12.000-14.000 arasında değiştiği düşünülebilir. 1824 yılının Haziran ayında yani II. Mahmut'un ilköğretimi İstanbul ve çevresi için zorunlu tutacağı fermanından çok kısa bir süre önce başkentteki mekteplerin, hocaların ve öğrencileriyle alakalı bir araştırma yaptırdığı anlaşılmaktadır. Buna göre payitahtta 397 tanesinde öğrenim yapılan toplam 406 sıbyan mektebi mevcuttur. Bu okullardan bazılarının öğrencileri sadece kızdır ve toplam öğrenci sayısı 19.000'e yakındır. Söz konusu araştırmadan kısa bir süre sonra aynı yılın Kasım ayında II. Mahmut yayınladığı bir fermanla pilot bölge olarak başkentte ilkokul eğitimi zorunlu hale getirilmiştir. Bu çerçevede Haziran ayında tutulmuş olan kayıtların 5 ay sonraki fermanla ilişkili olarak hazırlanmış olması yüksek ihtimaldir.

1830'dan sonra ise geçmişteki örneklere benzer şekilde öncelikle Şehzade Abdülmecid'in sonra Şehzade Abdülaziz'in eğitim hayatlarına başlamaları vesilesiyle 1831 ve 1835'de ve sonrasında da şehzadelerin 1836'daki sünnet törenleriyle başkentteki sıbyan okullarına yardımlarda bulunulmuştur. Bunlar şüphesiz

geçmişteki uygulamalarla benzerlik göstermektedir. Ancak, detaylar ve bağışlardan çok kısa bir süre önce İstanbul'un nüfusuna dair verilerin hazırlanması ve bunların içerisinde medrese ve öğrencilerinin sayısı için ayrı bir tasnifleme yapıldığı dikkate alındığında aslında yapılan ihsanların sıbyan mekteplerini ve öğrencilerinin sayısını ortaya koymaya çalışan bir tür teftiş olduğu da düşünülebilir. Bu bağış görünümlü teftişlere ait senetler ve müteferrik belgeden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu tarihlerde İstanbul'daki sıbyan mektebi sayısı 380 ila 420 arasında değişmektedir. Mevzubahis okulların öğrenci sayısının 1831 ve 1835'de 20.000 civarında 1836'da ise 20.000'i geçtiği söylenebilir. Öğrencilerin cinsiyetlerine dair yapılan çıkarımdan hareketle sıbyan mekteplerine devam edenlerin yaklaşık %20'sinin kız çocukları olduğu görülmektedir.

Tüm bu verilerden hareketle II. Mahmut iktidarında klasik dönemden miras kalan bakış açısından hareketle zorunlu ve dini yönü ağır basan ancak özellikle 1838'den sonra sistematik bir düzene evrilecek bir ilköğretim nizamına doğru önemli bir atılım yapıldığı düşünülmektedir. Nitekim devlet, ihsan-bağış gibi sebeplerle olsa bile başkentindeki ilkokul ve öğrenci sayılarına dair detaylı kayıtlar tutmuş, ayrıca bu kayıtları sürekli olarak da güncellemiştir. Ek olarak tüm bu sayım ve yazım faaliyetleriyle birlikte İstanbul'un Kasım 1824 tarihli fermanla aileleri de zorunlu eğitime yönlendirdiği, sultanın bu amaç için sahip olduğu dini ve dünyevi kimliğini kullandığı ve aslında toplum hayatına doğrudan müdahale etmiş olduğu da söylenmelidir.

İstanbul'daki sıbyan mekteplerini ve öğrencilerinin sayısını merkeze alan bu çalışma aynı zamanda devletin Osmanlı toplumunu oluşturan milletlere olan bakış açısının zaman içerisinde nasıl değiştiğini mektepler üzerinden ortaya koymaya da çalışmıştır. II. Mahmut'un tebaasını bir bütün olarak gördüğü ve bunlar arasındaki ayrımı sadece ibadethanelerinde yaptığını ve tebaanın babası mesabesinde olduğunu söylemesi herkesin malumudur. Bilindiği üzere bu beyan aynı zamanda süreç içerisinde şekillenecek ve Osmanlılık olarak tabir edilecek fikrin formüle edilmesinde sık sık kullanılan bir ifadedir. Osmanlı yelpazesi altında yer alan milletlerin II. Mahmut'un oluşturmaya çabaladığı *tebaanın babası* imajının altında çeşitli vesilelerle buluşturulmaya çalışıldığı ve bed-i besmele ya da sünnet törenlerinin de bu amaçlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede sultanın özellikle *Rum Fetretinden* sonra Osmanlı'yı oluşturan farklı milletleri ortak bir payda da buluşturmak için sadece yurt gezilerindeki jestlerle yetinmediği, hanedanın yaşadığı mutluluklara bir ölçüde tebaasını da ortak etmeye çalıştığı ve bu niyet doğrultusunda İstanbul'daki okulları da kullandığı söylenmelidir. 1809 ve

1811'deki ihsanlar ile 1824 tarihli ferman her ne kadar asli olarak Müslüman çocuklarını merkeze koysa da zaman içerisinde sultanın diğer milletlerin çocuklarına da müşfik davrandığını ve Müslümanlarla gayrimüslimleri -cüzi farklarla- ortak bir zeminde buluşturma konusunda ciddi çabalar içinde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda II. Mahmut'un üzerinde önemle durduğu ve öğrencilerin kendilerine verilmesi istenen ihsanların aslında dolaylı yoldan aileleri çocuklarını okula göndermeye teşvik eden bir enstrüman olduğu da dikkate alınmalıdır. Nihayetinde beş, altı, yedi vb. yaşlardaki çocukların ellerine geçen ilk parayı evlerine, ailelerine götürecekleri ve bunun padişah-ı âlem-penâh efendileri tarafından kendilerine verildiğini söyleyecekleri kesindir. Bu veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde II. Mahmut'un kamu efkârını etkilemek için eğitim ve okulları araç olarak kullandığı çok açıktır.

Okulların kalitesi ya da kalitesizliği hakkında bu çalışma özelinde bir fikir sahibi olunamamakla birlikte devletin ailelere yahut da kamu hayatına yaptığı müdahalelerin başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1818 ila 1836 yıllarında okula giden öğrenci sayısının önemli ölçüde artışı da bu durumu doğrulamaktadır.

II. Mahmut Döneminde İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri ve Öğrenci Sayıları

Öz ■ Sıbyan mektepleri, Osmanlı Devleti'nde Müslüman çocuklara dini bilgiler vermek amacıyla sultanlar, devlet adamları ve varlıklı kimselerin tesis ettiği kurumlardır. Osmanlı toplumsal yaşamının önemli bir ögesi olan bu mektepler özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devletin eğitim sahasına dair bir politikası olmadığından merkezi bir birim/kuruluş tarafından denetim ve kontrole tabi tutulmamıştır. Bu çerçevede sıbyan mektepleriyle alakalı literatürde her ne kadar çeşitli yüzyıllarda başkentte kaç sıbyan mektebi olduğuna dair bazı varsayımlar olmakla birlikte özellikle XVIII ve XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin sayısı kesin olarak bilinmemektedir.

Bu açıklamalara karşın özellikle Topkapı Sarayına ait arşiv malzemelerinden hareketle İstanbul'daki sıbyan mekteplerine hemen her dönemde farklı farklı padişahların çeşitli sebeplerle ihsanlarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Çalışma, bu verilerden hareketle XVIII. yüzyılın sonundan II. Mahmut döneminin sonuna kadar başkentte Müslümanlara ait sıbyan mektepleri ile öğrenci sayılarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Buna ek olarak mektepler üzerinden devletin zaman içerisinde tebaasına olan bakış açısının değişimine dair hususlara kısaca değinilmektedir.

Anahtar kelimeler: Sıbyan Mektebi, II. Mahmut, Eğitim, İstanbul.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul

Cevdet Tasnifi

Cevdet Adliye (C.ADL); 68/4101.

Cevdet Askeriye (C.AS); 422/17522.

Cevdet Maârif (C.MF); 9/448; 45/227, 67/3319, 77/3825, 123/6135, 104/5198.

Evkâf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d); 8203.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT); 548/27031, 671/32792; 679/33111, 668/32602, 32602/A, 1302/50718, 1072/43865, 411/21391, 1351/52796.

İrâde Tasnifi

İrâde Dâhiliye (İ.DH); 97/4870.

Masârifât Muhasebeciliği Defterleri (ML.MSF.d); 2566.

Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d); 840; 2433/29, 3366, 9248.

Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı (TS.MA.e). 106/16; 106/19, 106/20, 107/1, 107/2, 465/38, 465/39, 466/1, 672/21, 815/6, 1221/33.

Araştırma Eserler

Abdülaziz Bey: *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, c. 1: *Toplum Hayatı*, haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Güney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1995.

Ahmet Lütfi Efendi: *Vak'ânüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, c. 2-6, İstanbul: YKY 1999.

Ahmet Rasim: "Mektep ve Falaka", *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar- Yorumları- Tetkikler*, haz. İsmail Kara ve Ali Birinci, İstanbul: Dergâh Yayınları 2017.

Akiba, Jun: "Girls Are Also People of the Holy Qur'an": Girls Schools and Female Teachers in Pre-Tanzimat İstanbul", *Hawwa: Journal of Women of the Middle East and the Islamic World*, 17/1 (2019), s. 21-54.

Aksoy, Özgönül: *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fak. Yayınları 1968.

Akyıldız, Ali: *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1838-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık 1993.

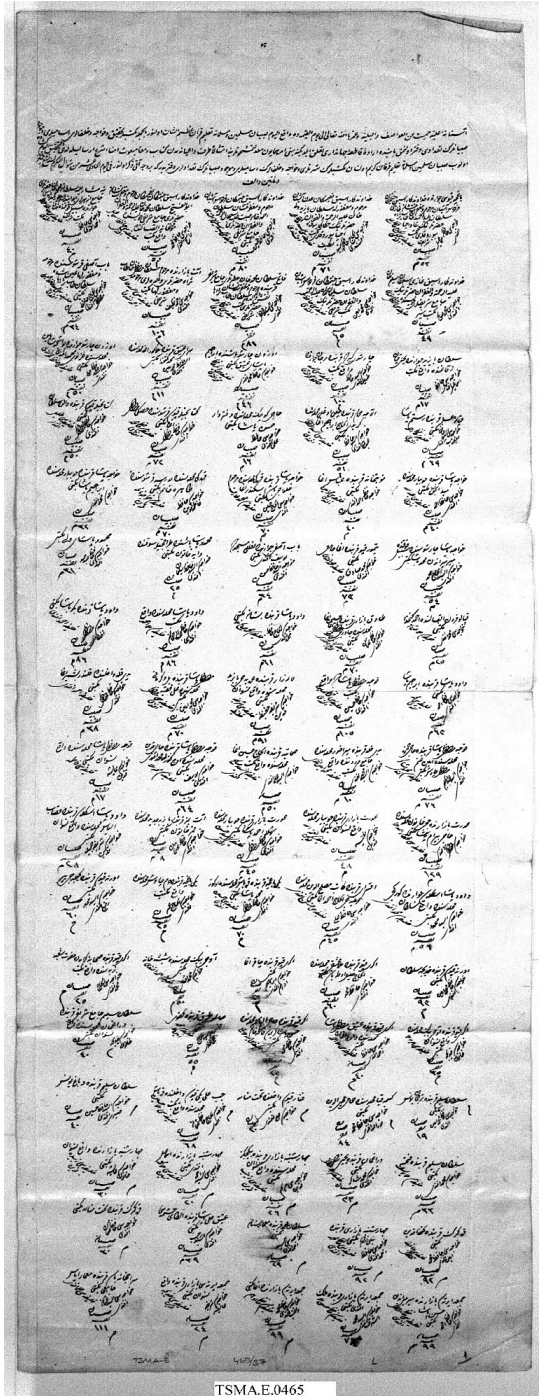
Akyüz, Yahya: "III. Selim'in İlimiye, Din ve İlköğretim Alanındaki Fermanına İlişkin Bir Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16/1 (1983), s. 143-149.

Akyüz, Yahya: "İstanbul Sıbyan Mekteplerininin 1809'daki Durumuna İlişkin Bir Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16/2 (1983), s. 1-10.

Akyüz, Yahya: "Osmanlı'da Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri (Amerikan ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler)" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 15 (2004), s. 1-12.

- Alkan, Mehmet Ö.: *Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Ankara: DİE 2000.
- Araz, Yahya: *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, İstanbul: Kitap Yayınevi 2017.
- Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey: *Bir Zamanlar İstanbul*, haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eserler Dizisi 1978.
- Baltacı, Cahit: "Mektep", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIX, 2004, s. 6-7.
- Bekman, Büşranur: *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2020.
- Cabi Ömer Efendi: *Cabi Tarihi Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani, Tablil ve Tenkidli Metin*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara: TTK 2003.
- Dinç, Güven, Fatma Şimşek, Haldun Eroğlu: "Osmanlı İmparatorluğunda Tev'em Maaşı", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/16 (2009), s. 77-100.
- Ergin, Osman Nuri: *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1, İstanbul: Eser Neşriyat 1977.
- Erünsal, İsmail: *Yirmi İki Mürekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*, haz. Halil Solak, İstanbul: Timaş Yayınları 2021.
- Evlia Çelebi: *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 1, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: YKY 2006.
- Fortna, Benjamin C.: *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, İstanbul: İletişim Yayınları 2005.
- Gurbetoğlu, Ali: "II. Mahmur'un Temel Eğitim Zorunluluğuna İlişkin 1824 Tarihli Talim-i Sıbyan Fermanının Çocuk Hakları Açısından İncelenmesi", *Turkish Studies*, XV/5 (2020), s. 2333-2356.
- Hafız Hızır İlyas Ağa: *Tarih-i Enderun: Letaif-i Enderun 1812-1830*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitapevi, 2016.
- Hızlı, Mefail: "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi", *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12 (2008), s. 85-105.
- İpşirli, Mehmet: "Osmanlı İstanbulu'nda Geleneksel Eğitim ve Ulema" *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 9, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM 2015, s. 34-85.
- Kara, İsmail: "Sunuş", *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar-Yorumları-Tetikler*, haz. İsmail Kara ve Ali Birinci, İstanbul: Dergâh Yayınları 2017.
- Kenan, Seyfi: "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme" *Osmanlı Araştırmaları*, XLI (2013), s. 1-31.
- Kenan, Seyfi, İshak Güven: "III. Selim Döneminde Medreselere Çekidüzen Verme: 1792'de İstanbul Medreselerinin Denetimi", *Deutsch-türkische Begegnungen (Alman Türk*

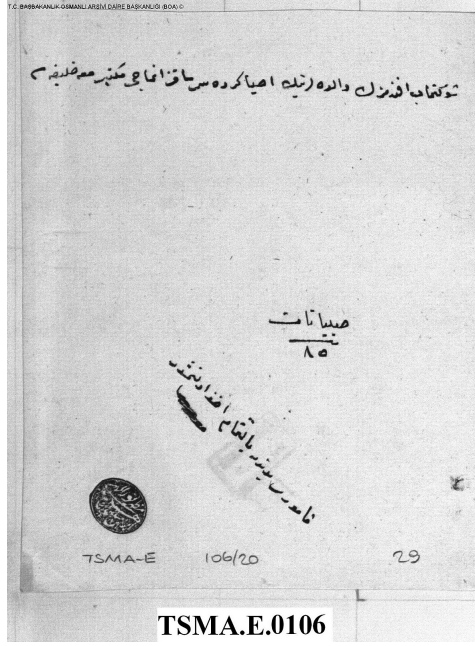
- Tesadüfleri*): Kemal Beydilli'ye Armağan, ed. Hedda Reidl-Kiel ve Seyfi Kenan, Berlin: EB Verlag 2013, s. 438-463.
- Kiper, Nilgün: "Osmanlı İstanbul'unda Kentsel Mekânın Dönüşüm Süreci", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 1, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür AŞ.-İSAM 2015, s. 428-454.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü: "The Sibyan Mekteps (Primary Schools) and Population in Bilad-ı Selase (Three Towns: Üsküdar, Galata and Eyüp) in the Early Part of the 18th Century)", *Tarih Dergisi*, 60/2 (2014), s. 17-41.
- Kurt, Abdurrahman: "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Durumu", *Osmanlı*, c. 5, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999.
- Mahmud Cevat: *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, haz. Taceddin Kayanoğlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2001.
- Nasuhoğlu, Muhtar A.: "Mektep Hayatı", *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar-Yorumları-Tetkikler*, haz. İsmail Kara ve Ali Birinci, İstanbul: Dergâh Yayınları 2017.
- Özekmekçi, Mustafa Mesut: *İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi*, Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi 2020.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, c. 3, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı 1993.
- Pierce, Leslie P.: "Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni: Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2000.
- Roded, Ruth M.: "Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması", *Osmanlı*, c. 5, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999.
- Serin, Muhittin: "Meşk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIX, 2004, s. 372-374.
- Somel, Selçuk Akşin: "Osmanlı Son Döneminde İskat-ı Cenin Meselesi", *Kebikeç*, 13 (2002), s. 65-88.
- Somel, Selçuk Akşin: *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları 2010.
- Somel, Selçuk Akşin: "Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-1831 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hülusa Pusulası", *Osmanlı Araştırmaları*, LVI (2020), s. 143-224.
- Turna, Nalan: *19. YY'den 20.YY'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları 2013.
- Yıldız, Gültekin: *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi 2009.
- <http://www.kadisicileri.org/gosterorj.php?blm=ist154&bsm=ist154o535> (4.10.2020 tarihinde erişildi).

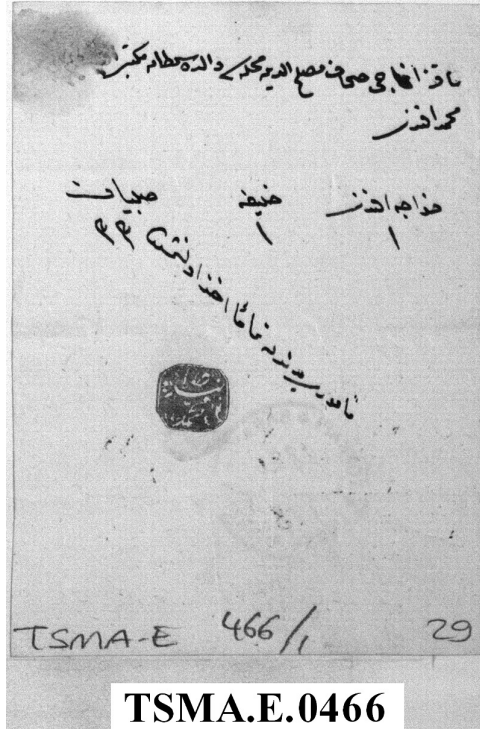
TSM.A.E.0465

Ek-1:
1824'e Ait
Tahkikat

İSTANBUL'DAKİ SIBYAN MEKTEPLERİ VE ÖĞRENCİ SAYILARI

Ek-2:
1831'de Sakız
Ağacı Mektebi.

Ek-3:
1835'de Sakız
Ağacı Mektebi.